POWIATOWY PROGRAM OPIEKI NAD ZABYTKAMI POWIATU NOWOMIEJSKIEGO NA LATA 2026-2029

SPIS TREŚCI

1. Wstęp 4
2. Podstawa prawna opracowania powiatowego programu opieki nad zabytkami 4
3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce 6
4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego 21
4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami 21
4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z opracowaniami wykonanymi na poziomie województwa 22
5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego 29
5.1. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu 29
5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu z uwzględnieniem zabytków o najwyższym znaczeniu 30
5.2.1. Zarys historii obszaru powiatu 30
5.2.2. Krajobraz kulturowy 34
5.2.3. Zabytki nieruchome 39
5.2.4. Zabytki ruchome 41
5.2.5. Zabytki archeologiczne 41
5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych 43
5.2.7. Dziedzictwo niematerialne 43
5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony 46
5.4. Zabytki w gminnych ewidencjach zabytków gmin powiatu 60
5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu 61
6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu. Analiza szans i zagrożeń 62
7. Założenia programowe powiatowego programu opieki nad zabytkami 64
7.1. Priorytety programu opieki 64
7.2. Kierunki działań programu opieki 66
7.3. Zadania programu opieki 66
8. Instrumentarium realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami 69
9. Zasady oceny realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami 70

10. Źródła finansowania powiatowego programu opieki nad zabytkami 71
11. Realizacja i finansowanie przez powiat zadań z zakresu ochrony zabytków 73

1. Wstęp

Celem Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami Powiatu Nowomiejskiego na lata 2026–2029 jest określenie kierunków działań władz powiatu w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego, zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2024 poz. 1907, obowiązuje od 1 stycznia 2025 r.). Program opracowano w oparciu o wytyczne Narodowego Instytutu Dziedzictwa.

Podstawowym uzasadnieniem programu jest potrzeba zachowania dziedzictwa kulturowego oraz jego promocja wśród mieszkańców i turystów, m.in. poprzez edukację, rozwój turystyki i działania informacyjne. Celem jest budowanie świadomości społecznej oraz współpracy właścicieli, użytkowników i samorządu w zakresie ochrony zabytków.

Jest to trzeci z kolei program opracowany dla powiatu. W latach 2026–2029 planuje się realizację głównie działań o charakterze nieinwestycyjnym, służących promocji dziedzictwa i edukacji historycznej, jako podstawy do dalszych działań w kolejnych okresach programowych.

2. Podstawa prawna opracowania powiatowego programu opieki nad zabytkami

Podstawą prawną obowiązku wykonania powiatowego programu opieki nad zabytkami powiatu nowomiejskiego na lata 2022-2025 jest ustawa o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami z dnia 23 lipca 2003 r.:
Art. 87. 1. Zarząd województwa, powiatu lub wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza na okres 4 lat odpowiednio wojewódzki, powiatowy lub gminny program opieki nad zabytkami.

2. Programy, o których mowa w ust. 1, mają na celu, w szczególności:

1. włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych, wynikających z koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju;

2. uwzględnianie uwarunkowań ochrony zabytków, w tym krajobrazu kulturowego i dziedzictwa archeologicznego, łącznie z uwarunkowaniami ochrony przyrody i równowagi ekologicznej;

3. zahamowanie procesów degradacji zabytków i doprowadzenie do poprawy stanu ich zachowania;

4. wyeksponowanie poszczególnych zabytków oraz walorów krajobrazu kulturowego;

5. podejmowanie działań zwiększających atrakcyjność zabytków dla potrzeb społecznych, turystycznych i edukacyjnych oraz wspieranie inicjatyw sprzyjających wzrostowi środków finansowych na opiekę nad zabytkami;

6. określenie warunków współpracy z właścicielami zabytków, eliminujących sytuacje konfliktowe związane z wykorzystaniem tych zabytków;

7. podejmowanie przedsięwzięć umożliwiających tworzenie miejsc pracy związanych z opieką nad zabytkami.

3. Wojewódzki, powiatowy i gminny program opieki nad zabytkami przyjmuje odpowiednio sejmik województwa, rada powiatu i rada gminy, po uzyskaniu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków.

4. Programy, o których mowa w ust. 3, są ogłaszane w wojewódzkim dzienniku urzędowym.

5. Z realizacji programów zarząd województwa, powiatu i wójt (burmistrz, prezydent miasta) sporządza, co 2 lata, sprawozdanie, które przedstawia się odpowiednio sejmikowi województwa, radzie powiatu lub radzie gminy.

Wiatrak typu holenderskiego w Łąkorzu (gm. Biskupiec)

3. Uwarunkowania prawne ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce

Obiekty zabytkowe – zabytki nieruchome i ruchome, podlegają na terytorium Polski ochronie prawnej na mocy wielu aktów prawnych:

3.1. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku

Obiekty zabytkowe są objęte ochroną prawną określoną jako konstytucyjny obowiązek państwa i każdego obywatela:

Art. 5. Rzeczpospolita Polska strzeże niepodległości i nienaruszalności swojego terytorium, zapewnia wolność i prawa człowieka i obywatela oraz bezpieczeństwo obywateli, strzeże dziedzictwa narodowego oraz zapewnia ochronę środowiska, kierując się zasadą zrównoważonego rozwoju.

Art. 6. Rzeczpospolita Polska stwarza warunki upowszechniania i równego dostępu do dóbr kultury, będącej źródłem tożsamości narodu polskiego, jego trwania i rozwoju.

3.2. Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami

Głównym aktem prawnym regulującym zasady ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce jest ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Dla niniejszego programu zasadne jest przywołanie poniższych artykułów tej ustawy:

Art. 3. Użyte w ustawie określenia oznaczają:

1. zabytek - nieruchomość lub rzecz ruchomą, ich części lub zespoły, będące dziełem człowieka lub związane z jego działalnością i stanowiące świadectwo minionej epoki bądź zdarzenia, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową;
2. zabytek nieruchomy - nieruchomość, jej część lub zespół nieruchomości, o których mowa w pkt 1;
3. zabytek ruchomy - rzecz ruchomą, jej część lub zespół rzeczy ruchomych, o których mowa w pkt 1;
4. zabytek archeologiczny - zabytek nieruchomy, będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem;
5. instytucja kultury wyspecjalizowana w opiece nad zabytkami - instytucję kultury w rozumieniu przepisów o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej, której celem statutowym jest sprawowanie opieki nad zabytkami;
6. prace konserwatorskie - działania mające na celu zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku, zahamowanie procesów jego destrukcji oraz dokumentowanie tych działań;
7. prace restauratorskie - działania mające na celu wyeksponowanie wartości artystycznych i estetycznych zabytku, w tym, jeżeli istnieje taka potrzeba, uzupełnienie lub odtworzenie jego części, oraz dokumentowanie tych działań;
8. roboty budowlane - roboty budowlane w rozumieniu przepisów Prawa budowlanego, podejmowane przy zabytku lub w otoczeniu zabytku;

9. badania konserwatorskie - działania mające na celu rozpoznanie historii i funkcji zabytku, ustalenie użytych do jego wykonania materiałów i zastosowanych technologii, określenie stanu zachowania tego zabytku oraz opracowanie diagnozy, projektu i programu prac konserwatorskich, a jeżeli istnieje taka potrzeba, również programu prac restauratorskich;
10. badania architektoniczne - działania ingerujące w substancję zabytku, mające na celu rozpoznanie i udokumentowanie pierwotnej formy obiektu budowlanego oraz ustalenie zakresu jego kolejnych przekształceń;
11. badania archeologiczne - działania mające na celu odkrycie, rozpoznanie, udokumentowanie i zabezpieczenie zabytku archeologicznego;
12. historyczny układ urbanistyczny lub ruralistyczny - przestrzenne założenie miejskie lub wiejskie, zawierające zespoły budowlane, pojedyncze budynki i formy zaprojektowanej zieleni, rozmieszczone w układzie historycznych podziałów własnościowych i funkcjonalnych, w tym ulic lub sieci dróg;
13. historyczny zespół budowlany - powiązaną przestrzennie grupę budynków wyodrębnioną ze względu na formę architektoniczną, styl, zastosowane materiały, funkcję, czas powstania lub związek z wydarzeniami historycznymi;
14. krajobraz kulturowy - przestrzeń historycznie ukształtowaną w wyniku działalności człowieka, zawierającą wytwory cywilizacji oraz elementy przyrodnicze;
15. otoczenie - teren wokół lub przy zabytku wyznaczony w decyzji o wpisie tego terenu do rejestru zabytków w celu ochrony wartości widokowych zabytku oraz jego ochrony przed szkodliwym oddziaływaniem czynników zewnętrznych.

Art. 4. Ochrona zabytków polega, w szczególności, na podejmowaniu przez organy administracji publicznej działań mających na celu:

1) zapewnienie warunków prawnych, organizacyjnych i finansowych umożliwiających trwałe zachowanie zabytków oraz ich zagospodarowanie i utrzymanie;
2) zapobieganie zagrożeniom mogącym spowodować uszczerbek dla wartości zabytków;
3) udaremnianie niszczenia i niewłaściwego korzystania z zabytków;

4) przeciwdziałanie kradzieży, zaginięciu lub nielegalnemu wywozowi zabytków za granicę;
5) kontrolę stanu zachowania i przeznaczenia zabytków;
6) uwzględnianie zadań ochronnych w planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym oraz przy kształtowaniu środowiska.

Art. 6.1. Ochronie i opiece podlegają, bez względu na stan zachowania:

1) zabytki nieruchome będące, w szczególności:

a) krajobrazami kulturowymi,
b) układami urbanistycznymi, ruralistycznymi i zespołami budowlanymi,
c) dziełami architektury i budownictwa,
d) dziełami budownictwa obronnego,
e) obiektami techniki, a zwłaszcza kopalniami, hutami, elektrowniami i innymi zakładami przemysłowymi,
f) cmentarzami,
g) parkami, ogrodami i innymi formami zaprojektowanej zieleni,
h) miejscami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

2) zabytki ruchome będące, w szczególności:

a) dziełami sztuk plastycznych, rzemiosła artystycznego i sztuki użytkowej,
b) kolekcjami stanowiącymi zbiory przedmiotów zgromadzonych i uporządkowanych według koncepcji osób, które tworzyły te kolekcje,
c) numizmatami oraz pamiątkami historycznymi, a zwłaszcza militariami, sztandarami, pieczęciami, odznakami, medalami i orderami,
d) wytworami techniki, a zwłaszcza urządzeniami, środkami transportu oraz maszynami
i narzędziami świadczącymi o kulturze materialnej, charakterystycznymi dla dawnych i nowych form gospodarki, dokumentującymi poziom nauki i rozwoju cywilizacyjnego,
e) materiałami bibliotecznymi, o których mowa w art. 5 ustawy z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach,
f) instrumentami muzycznymi,
g) wytworami sztuki ludowej i rękodzieła oraz innymi obiektami etnograficznymi,
h) przedmiotami upamiętniającymi wydarzenia historyczne bądź działalność wybitnych osobistości lub instytucji;

3) zabytki archeologiczne będące, w szczególności:

a) pozostałościami terenowymi pradziejowego i historycznego osadnictwa,

b) cmentarzyskami,

c) kurhanami,

d) reliktami działalności gospodarczej, religijnej i artystycznej.

2. Ochronie mogą podlegać nazwy geograficzne, historyczne lub tradycyjne nazwy obiektu budowlanego, placu, ulicy lub jednostki osadniczej.

Art. 7. Formami ochrony zabytków są:

1) wpis do rejestru zabytków;

1 a) wpis na listę Skarbów Dziedzictwa;

2) uznanie za pomnik historii;

3) utworzenie parku kulturowego;

4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Art. 16.1. Rada gminy, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków, na podstawie uchwały, może utworzyć park kulturowy w celu ochrony krajobrazu kulturowego oraz zachowania wyróżniających się krajobrazowo terenów z zabytkami nieruchomymi charakterystycznymi dla miejscowej tradycji budowlanej i osadniczej.

Art. 17.1. Na terenie parku kulturowego lub jego części mogą być ustanowione zakazy i ograniczenia dotyczące:

1) prowadzenia robót budowlanych oraz działalności przemysłowej, rolniczej, hodowlanej, handlowej lub usługowej;

2) zmiany sposobu korzystania z zabytków nieruchomych;

3) umieszczania tablic, napisów, ogłoszeń reklamowych i innych znaków niezwiązanych

z ochroną parku kulturowego, z wyjątkiem znaków drogowych i znaków związanych

z ochroną porządku i bezpieczeństwa publicznego, z zastrzeżeniem art. 12 ust. 1;

4) składowania lub magazynowania odpadów.

2. W razie ograniczenia sposobu korzystania z nieruchomości na skutek ustanowienia zakazów i ograniczeń, o których mowa w ust. 1, stosuje się

odpowiednio przepisy art. 131-134 ustawy z dnia 27 kwietnia 2001 r. - Prawo ochrony środowiska.

Art. 18.1. Ochronę zabytków i opiekę nad zabytkami uwzględnia się przy sporządzaniu i aktualizacji koncepcji przestrzennego zagospodarowania kraju, strategii rozwoju województw, planów zagospodarowania przestrzennego województw, planu zagospodarowania przestrzennego morskich wód wewnętrznych, morza terytorialnego i wyłącznej strefy ekonomicznej, analiz
i studiów z zakresu zagospodarowania przestrzennego powiatu, strategii rozwoju gmin, studiów uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gmin oraz miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego albo decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

2. W koncepcji, strategiach, analizach, planach i studiach, o których mowa w ust. 1, w szczególności:

1) uwzględnia się krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami;

2) określa się rozwiązania niezbędne do zapobiegania zagrożeniom dla zabytków, zapewnienia im ochrony przy realizacji inwestycji oraz przywracania zabytków do jak najlepszego stanu;

3) ustala się przeznaczenie i zasady zagospodarowania terenu uwzględniające opiekę nad zabytkami.

Art. 19.1. W studium uwarunkowań i kierunków zagospodarowania przestrzennego gminy oraz w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego uwzględnia się, w szczególności ochronę:

1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;

2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków;

3) parków kulturowych.

1a. W decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego uwzględnia się w szczególności ochronę:

1) zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru i ich otoczenia;

2) innych zabytków nieruchomych, znajdujących się w gminnej ewidencji zabytków.

2. W przypadku gdy gmina posiada gminny program opieki nad zabytkami, ustalenia tego programu uwzględnia się w studium i planie, o których mowa w ust. 1.

3. W studium i planie, o których mowa w ust. 1, ustala się, w zależności od potrzeb, strefy ochrony konserwatorskiej obejmujące obszary, na których obowiązują określone ustaleniami planu ograniczenia, zakazy i nakazy, mające na celu ochronę znajdujących się na tym obszarze zabytków.

Art. 20. Projekty i zmiany planu zagospodarowania przestrzennego województwa oraz miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego podlegają uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków w zakresie kształtowania zabudowy i zagospodarowania terenu.

Art. 21. Ewidencja zabytków jest podstawą do sporządzania programów opieki nad zabytkami przez województwa, powiaty i gminy.

Art. 22.1. Generalny Konserwator Zabytków prowadzi krajową ewidencję zabytków w formie zbioru kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się w wojewódzkich ewidencjach zabytków.

2. Wojewódzki konserwator zabytków prowadzi wojewódzką ewidencję zabytków w formie kart ewidencyjnych zabytków znajdujących się na terenie województwa.

3. Włączenie karty ewidencyjnej zabytku ruchomego niewpisanego do rejestru do wojewódzkiej ewidencji zabytków może nastąpić za zgodą właściciela tego zabytku.

4. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) prowadzi gminną ewidencję zabytków w formie zbioru kart adresowych zabytków nieruchomych z terenu gminy.

5. W gminnej ewidencji zabytków powinny być ujęte:

1/ zabytki nieruchome wpisane do rejestru;

2/ inne zabytki nieruchome znajdujące się w wojewódzkiej ewidencji zabytków;

3/ inne zabytki nieruchome wyznaczone przez wójta (burmistrza, prezydenta miasta) w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.

Art. 89. Organami ochrony zabytków są:

1. minister właściwy do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje Generalny Konserwator Zabytków;

2. wojewoda, w imieniu którego zadania i kompetencje, w tym zakresie, wykonuje wojewódzki konserwator zabytków.

Szczególnie ważną rolę ustawa z dnia 23 lipca 2003 roku o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami przypisuje właścicielowi lub posiadaczowi obiektu zabytkowego. Należy podkreślić, że dysponowanie zabytkiem powoduje – z jednej strony – obowiązki ciążące na właścicielu/użytkowniku, z drugiej jednak strony przysługują mu liczne prawa.

Art. 5. Opieka nad zabytkiem sprawowana przez jego właściciela lub posiadacza polega, w szczególności, na zapewnieniu warunków:

1) naukowego badania i dokumentowania zabytku;

2) prowadzenia prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych przy zabytku;

3) zabezpieczenia i utrzymania zabytku oraz jego otoczenia w jak najlepszym stanie;

4) korzystania z zabytku w sposób zapewniający trwałe zachowanie jego wartości;

5) popularyzowania i upowszechniania wiedzy o zabytku oraz jego znaczeniu dla historii i kultury.

Art. 25. 1. Zagospodarowanie na cele użytkowe zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru wymaga posiadania przez jego właściciela lub posiadacza:

1) dokumentacji konserwatorskiej określającej stan zachowania zabytku nieruchomego i możliwości jego adaptacji, z uwzględnieniem historycznej funkcji i wartości tego zabytku;

2) uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu prac konserwatorskich przy zabytku nieruchomym, określającego zakres i sposób ich prowadzenia oraz wskazującego niezbędne do zastosowania materiały i technologie;

3) uzgodnionego z wojewódzkim konserwatorem zabytków programu zagospodarowania zabytku nieruchomego wraz z otoczeniem oraz dalszego korzystania z tego zabytku, z uwzględnieniem wyeksponowania jego wartości.

2. W celu spełnienia wymagań, o których mowa w ust. 1, wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany nieodpłatnie udostępnić do wglądu właścicielowi lub posiadaczowi zabytku nieruchomego posiadaną przez siebie

dokumentację tego zabytku oraz umożliwić dokonywanie niezbędnych odpisów z tej dokumentacji.

Art. 26.1. W umowie sprzedaży, zamiany, darowizny lub dzierżawy zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru, stanowiącego własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, przy określaniu sposobu korzystania z tego zabytku należy nałożyć, jeżeli stan zachowania zabytku tego wymaga, na nabywcę lub dzierżawcę obowiązek przeprowadzenia w określonym terminie niezbędnych prac konserwatorskich przy tym zabytku.

2. Przepis ust. 1 stosuje się odpowiednio do decyzji o oddaniu w trwały zarząd zabytku nieruchomego wpisanego do rejestru.

Art. 27. Na wniosek właściciela lub posiadacza zabytku wojewódzki konserwator zabytków przedstawia, w formie pisemnej, zalecenia konserwatorskie, określające sposób korzystania

z zabytku, jego zabezpieczenia i wykonania prac konserwatorskich, a także zakres dopuszczalnych zmian, które mogą być wprowadzone w tym zabytku.

We wniosku należy wskazać zakres planowanych prac, ze wskazaniem zaplanowanych do zastosowania materiałów budowlanych i rozwiązań technicznych.

Art. 28. Niezależnie od obowiązków wynikających z opieki nad zabytkami, określonych w art. 5, właściciel lub posiadacz zabytku wpisanego do rejestru lub zabytku znajdującego się w wojewódzkiej ewidencji zabytków zawiadamia wojewódzkiego konserwatora zabytków o:

1) uszkodzeniu, zniszczeniu, zaginięciu lub kradzieży zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zdarzenia;

2) zagrożeniu dla zabytku, niezwłocznie po powzięciu wiadomości o wystąpieniu zagrożenia;

3) zmianie miejsca przechowania zabytku ruchomego w terminie miesiąca od dnia nastąpienia tej zmiany;

4) zmianach dotyczących stanu prawnego zabytku, nie później niż w terminie miesiąca od dnia ich wystąpienia lub powzięcia o nich wiadomości.

W przypadku podejmowania uzgodnionych z organem ochrony zabytków działań przy obiektach zabytkowych, przy wyborze wykonawcy tych prac należy kierować się Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 2 sierpnia 2018 r. w sprawie prowadzenia prac konserwatorskich, prac restauratorskich i badań konserwatorskich przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków albo na Listę Skarbów Dziedzictwa oraz robót budowlanych, badań architektonicznych i innych działań przy zabytku wpisanym do rejestru zabytków, a także badań archeologicznych i poszukiwań zabytków.
Ponadto, cytowana ustawa nakłada na obywateli obowiązki wynikające z przypadkowych odkryć stanowisk archeologicznych.

Art. 32. 1. Kto, w trakcie prowadzenia robót budowlanych lub ziemnych, odkrył przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem, jest obowiązany:

1) wstrzymać wszelkie roboty mogące uszkodzić lub zniszczyć odkryty przedmiot;

2) zabezpieczyć, przy użyciu dostępnych środków, ten przedmiot i miejsce jego odkrycia;

3) niezwłocznie zawiadomić o tym właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta).

2. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) jest obowiązany niezwłocznie, nie dłużej niż w terminie 3 dni, przekazać wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków przyjęte zawiadomienie, o którym mowa w ust. 1 pkt 3.

3. Wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany w terminie 5 dni od dnia przyjęcia zawiadomienia, o którym mowa w ust. 1 pkt 3 i ust. 2, dokonać oględzin odkrytego przedmiotu.

4. Jeżeli w terminie, określonym w ust. 3, wojewódzki konserwator zabytków nie dokona oględzin odkrytego przedmiotu, przerwane roboty mogą być kontynuowane.

5. Po dokonaniu oględzin odkrytego przedmiotu wojewódzki konserwator zabytków wydaje decyzję:

1) pozwalającą na kontynuację przerwanych robót, jeżeli odkryty przedmiot nie jest zabytkiem;

2) pozwalającą na kontynuację przerwanych robót, jeżeli odkryty przedmiot jest zabytkiem, a kontynuacja robót nie doprowadzi do jego zniszczenia lub uszkodzenia;

3) nakazującą dalsze wstrzymanie robót i przeprowadzenie, na koszt osoby fizycznej lub jednostki organizacyjnej finansującej te roboty, badań archeologicznych w niezbędnym zakresie.

6. Roboty nie mogą być wstrzymane na okres dłuższy niż miesiąc od dnia doręczenia decyzji, o której mowa w ust. 5 pkt 3.

7. Jeżeli w trakcie badań archeologicznych zostanie odkryty zabytek posiadający wyjątkową wartość, wojewódzki konserwator zabytków może wydać decyzję o przedłużeniu okresu wstrzymania robót. Okres wstrzymania robót nie może być jednak dłuższy niż 6 miesięcy od dnia doręczenia decyzji, o której mowa w ust. 5 pkt 3.

8. Po zakończeniu badań archeologicznych, o których mowa w ust. 5 pkt 3, wojewódzki konserwator zabytków wydaje decyzję pozwalającą na kontynuację przerwanych robót.

Art. 33.1. Kto przypadkowo znalazł przedmiot, co do którego istnieje przypuszczenie, iż jest on zabytkiem archeologicznym, jest obowiązany, przy użyciu dostępnych środków, zabezpieczyć ten przedmiot i oznakować miejsce jego znalezienia oraz niezwłocznie zawiadomić o znalezieniu tego przedmiotu właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków, a jeśli nie jest to możliwe, właściwego wójta (burmistrza, prezydenta miasta).

2. Wójt (burmistrz, prezydent miasta) jest obowiązany niezwłocznie, nie dłużej niż w terminie 3 dni, przekazać wojewódzkiemu konserwatorowi zabytków przyjęte zawiadomienie, o którym mowa w ust. 1.

3. W terminie 3 dni od dnia przyjęcia zawiadomienia, o którym mowa w ust. 1 i 2, wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany dokonać oględzin znalezionego przedmiotu i miejsca jego znalezienia oraz, w razie potrzeby, zorganizować badania archeologiczne.

3.3. Ustawa z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym

Wykonywanie zadań w zakresie kultury i ochrony zabytków jest ustawowym zadaniem samorządów. W art. 7 ust. 1, pkt 9 ustawy z dnia 8 marca 1990 r. o samorządzie gminnym zostały określone zadania własne gminy:

Art. 7.1. Zaspokajanie zbiorowych potrzeb wspólnoty należy do zadań własnych gminy. W szczególności zadania własne obejmują sprawy: (...)

9. kultury, w tym bibliotek gminnych i innych instytucji kultury oraz ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

3.4. Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami

Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. o gospodarce nieruchomościami reguluje m.in. zasady zmiany własności obiektów zabytkowych. Sprzedaż, zamiana, darowizna lub oddanie w użytkowanie wieczyste nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków, stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek, wymaga pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 13 ust. 4).

Sprzedaż, zamiana, darowizna lub dzierżawa nieruchomości stanowiących własność Skarbu Państwa lub jednostki samorządu terytorialnego, będących cmentarzami ujętymi w wojewódzkiej ewidencji zabytków, a także wnoszenie tych nieruchomości jako wkładów niepieniężnych (aportów) do spółek wymagają pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków (art. 13 ust. 5).

Jeżeli przedmiotem umowy o oddanie nieruchomości gruntowej w użytkowanie wieczyste jest nieruchomość wpisana do rejestru zabytków, przy określaniu sposobu korzystania z tej nieruchomości można nałożyć, w razie potrzeby, na nabywcę obowiązek odbudowy lub remontu położonych na niej zabytkowych obiektów budowlanych, w terminie określonym w umowie (art. 29 ust 2).

W przypadku nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków, w decyzji o ustanowieniu trwałego zarządu można nałożyć, w miarę potrzeby, na jednostkę organizacyjną obowiązek odbudowy lub remontu położonych na tej nieruchomości zabytkowych obiektów budowlanych, w terminie określonym w decyzji (art. 45 ust. 2a).

Podziału nieruchomości dokonuje się na podstawie decyzji wójta, burmistrza albo prezydenta miasta zatwierdzającej podział. W odniesieniu do nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków decyzję, o której mowa powyżej wydaje się po uzyskaniu pozwolenia wojewódzkiego konserwatora zabytków na podział tej nieruchomości (art. 96 ust 1 i 1a). Gminie przysługuje prawo pierwokupu w przypadku sprzedaży nieruchomości wpisanej do rejestru zabytków lub prawa użytkowania wieczystego takiej nieruchomości (art. 109 ust. 1 pkt 4).

3.5. Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane

W ustawie z dnia 7 lipca 1994 r. Prawo budowlane uregulowane zostały zasady użytkowania oraz prowadzenia prac budowlanych w obiektach zabytkowych.
Art. 5, ust. 1 pkt 7 oraz ust. 2 tej ustawy wskazuje, że obiekt budowlany należy użytkować w sposób zgodny z jego przeznaczeniem i wymaganiami ochrony środowiska oraz utrzymać w należytym stanie technicznym i estetycznym, nie dopuszczać do nadmiernego pogorszenia jego właściwości użytkowych i sprawności technicznej, w szczególności w zakresie związanym z wymaganiami ochrony obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz obiektów objętych ochroną konserwatorską.
Katalog działań budowlanych w stosunku do których należy uzyskać pozwolenie budowlane, a które podlegają zgłoszeniu organowi budowlanemu określają art. 29, 29a, 30 i 31 ustawy Prawo budowlane. W stosunku do zamierzeń, które wymagają jedynie zgłoszenia zgodnie z art. 30 ust. 7 w/w ustawy właściwy organ może nałożyć w drodze decyzji obowiązek uzyskania pozwolenia na wykonanie określonego obiektu lub robót budowlanych objętych obowiązkiem zgłoszenia, jeżeli ich realizacja może naruszać ustalenia miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego lub spowodować m.in. pogorszenie stanu środowiska lub stanu zachowania zabytków.
Art. 30, ust. 2:
W zgłoszeniu należy określić rodzaj, zakres i sposób wykonywania robót budowlanych oraz termin ich rozpoczęcia. Do zgłoszenia należy dołączyć oświadczenie, o którym mowa w art. 32 ust. 4 pkt 2, oraz, w zależności od potrzeb, odpowiednie szkice lub rysunki, a także pozwolenia, uzgodnienia i opinie wymagane odrębnymi przepisami. W razie konieczności uzupełnienia zgłoszenia właściwy organ nakłada, w drodze postanowienia, na zgłaszającego obowiązek uzupełnienia, w określonym terminie, brakujących dokumentów, a w przypadku ich nieuzupełnienia – wnosi sprzeciw, w drodze decyzji.

Art. 39

1. Prowadzenie robót budowlanych przy obiekcie budowlanym wpisanym do rejestru zabytków lub na obszarze wpisanym do rejestru zabytków wymaga, przed wydaniem decyzji o pozwoleniu na budowę, uzyskania pozwolenia na prowadzenie tych robót, wydanego przez właściwego wojewódzkiego konserwatora zabytków.

2. Pozwolenie na rozbiórkę obiektu budowlanego wpisanego do rejestru zabytków może być wydane po uzyskaniu decyzji Generalnego Konserwatora Zabytków działającego w imieniu ministra właściwego do spraw kultury i ochrony dziedzictwa narodowego o skreśleniu tego obiektu z rejestru zabytków.
3. W stosunku do obiektów budowlanych oraz obszarów niewpisanych do rejestru zabytków, a ujętych w gminnej ewidencji zabytków, pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektu budowlanego wydaje właściwy organ w uzgodnieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków.
4. Wojewódzki konserwator zabytków jest obowiązany zająć stanowisko w sprawie wniosku o pozwolenie na budowę lub rozbiórkę obiektów budowlanych, o których mowa w ust. 3, w terminie 30 dni od dnia jego doręczenia. Niezajęcie stanowiska w tym terminie uznaje się jako brak zastrzeżeń do przedstawionych we wniosku rozwiązań projektowych.

3.6. Ustawa z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych

Zgodnie z ustawą z dnia 12 stycznia 1991 r. o podatkach i opłatach lokalnych zwalnia się od podatku od nieruchomości grunty i budynki wpisane indywidualnie do rejestru zabytków, pod warunkiem ich utrzymania i konserwacji, zgodnie z przepisami o ochronie zabytków, z wyjątkiem części zajętych na prowadzenie działalności gospodarczej (art. 7 ust. 1 pkt 6).

3.7. Inne akty prawne

Uregulowania prawne dotyczące ochrony zabytków i opieki nad zabytkami znajdują się także w innych obowiązujących ustawach, przede wszystkim:
- ustawie z dnia 27 marca 2003 r. o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym,
- ustawie z dnia 27 kwietnia 2001 r. – Prawo ochrony środowiska,
- ustawie z dnia 25 października 1991 r. o organizowaniu i prowadzeniu działalności kulturalnej,
- ustawa z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury,
- ustawie z dnia 24 kwietnia 2003 r. o działalności pożytku publicznego i wolontariacie,

- rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 9 lutego 2004 r. w sprawie wzoru znaku informacyjnego umieszczanego na zabytkach nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków,
- rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 1 kwietnia 2004 r. w sprawie nagród za odkrycie lub znalezienie zabytków archeologicznych,
- rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 18 kwietnia 2011 r. w sprawie wywozu zabytków za granicę,
- rozporządzeniu Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 12 maja 2004 r. w sprawie odznaki "Za opiekę nad zabytkami",
- obwieszczenie Ministra Kultury, Dziedzictwa Narodowego i Sportu z dnia 20 listopada 2020 r. w sprawie ogłoszenia jednolitego tekstu rozporządzenia Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego w sprawie prowadzenia rejestru zabytków, krajowej, wojewódzkiej i gminnej ewidencji zabytków oraz krajowego wykazu zabytków skradzionych lub wywiezionych za granicę niezgodnie z prawem,
- rozporządzeniu Ministra Kultury z dnia 25 sierpnia 2004 r. w sprawie organizacji i sposobu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych,
- rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 22 marca 2016 r. w sprawie uznawania praktyki zawodowej do wykonywania zawodów konserwatora zabytków ruchomych, konserwatora zabytków nieruchomych, konserwatora zabytkowej zieleni oraz archeologa.

Zasady ochrony zabytków znajdujących się w muzeach i w bibliotekach zostały określone w:

- ustawie z dnia 21 listopada 1996 r. o muzeach,
- ustawie z dnia 27 czerwca 1997 r. o bibliotekach.

Ochronę materiałów archiwalnych regulują przepisy:

- ustawy z dnia 14 lipca 1983 r. o narodowym zasobie archiwalnym i archiwach.

4. Uwarunkowania zewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

4.1. Strategiczne cele polityki państwa w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami

4.1.1. Krajowy program ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026

Art. 84 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami zobowiązuje Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego do opracowania krajowego programu ochrony zabytków. Program określa cele, kierunki działań, zadania oraz zasady finansowania i harmonogram realizacji, mające na celu dostosowanie ochrony zabytków do warunków gospodarki rynkowej.

Założenia programu obejmują działania administracji publicznej w zakresie ochrony i opieki nad zabytkami oraz wskazują siedem podstawowych zasad konserwatorskich, takich jak: nie szkodzenie, poszanowanie oryginału, minimalna ingerencja, usuwanie tylko elementów niszczących, czytelność i odróżnialność działań, odwracalność metod oraz wykonywanie prac zgodnie z najlepszą wiedzą.

Dokument został przyjęty uchwałą nr 242 Rady Ministrów z dnia 8 grudnia 2023 r. w sprawie "Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026".

Celem głównym "Krajowego programu ochrony zabytków i opieki nad zabytkami na lata 2023-2026" jest zwiększenie odporności zasobu zabytkowego w Polsce. Do realizacji tego celu opracowano trzy cele szczegółowe dotyczące:
– weryfikacji wybranego zasobu zabytków i wzmocnienia narzędzi ochrony dziedzictwa o wyjątkowej wartości;
– wzmocnienia potencjału organizacyjnego systemu ochrony zabytków;
– roli zabytków w zrównoważonym rozwoju (edukacja i partycypacja).
Do realizacji wszystkich celów i zadań wymienionych w programie opracowano szczegółowy harmonogram wraz z planem finansowym programu. Dokument jest

uzupełniony o projekt systemu wdrażania, monitoringu i ewaluacji oraz analizę ryzyka. Istotnym rozwiązaniem, porządkującym zagadnienia przedstawione w programie i uwzględnionym na każdym etapie prac nad dokumentem, są kierunki działań wskazujące na konkretne zadania priorytetowe w obszarze ochrony zabytków, przyjęte do realizacji do 2026 r. Są to:
– podnoszenie wiedzy o wybranych grupach zasobu zabytkowego kraju;
– ochrona i zarządzanie zabytkami o wyjątkowej wartości;
– realizacja międzynarodowych zobowiązań;
– cyfryzacja procesów administracyjnych;
– wzmacnianie zastosowania nowych technologii w ochronie zabytków;
– reforma finansowania ochrony zabytków i opieki nad zabytkami
– wzmacnianie narzędzi ochrony zabytków wobec zmian klimatycznych;
– edukacja – podnoszenie świadomości społecznej wartości dziedzictwa kulturowego.

4.2. Relacje powiatowego programu opieki nad zabytkami z opracowaniami wykonanymi na poziomie województwa i powiatu

4.2.1. Program opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2024-2027

Art. 87 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami nakłada na zarząd województwa obowiązek utworzenia wojewódzkiego programu opieki nad zabytkami. Uchwała w sprawie przyjęcia „Programu opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2024-2027" została podjęta 19 grudnia 2023 r. Należy zaznaczyć, że teren powiatu nowomiejskiego został w ww. dokumencie ujęty bardzo ogólnikowo w ramach jednostki regionalnej ziemi lubawskiej i w niewielkim stopniu Powiśla.

Jak piszą autorzy opracowania, zasoby dziedzictwa kulturowego województwa warmińsko-mazurskiego ze względu na swoją wartość kulturową, historyczną i unikatowość wymagają ochrony, racjonalnego wykorzystania i zagospodarowania. Stanowią ogromny potencjał do promocji regionu, rozwoju turystyki i edukacji kulturowej oraz kształtowania tożsamości regionalnej. W „Programie opieki nad zabytkami województwa warmińsko-mazurskiego na lata 2024-2027" sformułowano cel główny i dwa cele szczegółowe wraz z kierunkami działań. Cele i działania zostały

wyznaczone w oparciu o wyniki aktualnej diagnozy uwarunkowań dziedzictwa kulturowego regionu. Ponadto są zgodne z celem programu wynikającym z art. 87 ust. 2 ustawy o ochronie i opiece nad zabytkami. Program na lata 2024-2027 jest aktualizacją i rozwinięciem „Programu Opieki nad Zabytkami Województwa Warmińsko-Mazurskiego na lata 2020-2023". Istotne jest aby ochrona dziedzictwa kulturowego i przestrzeni kulturowej skorelowana była z polityką rozwoju regionalnego. Dlatego też przyjęte cele są zgodne ze strategią rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego, ustaleniami Planu zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego oraz Strategią rozwoju turystyki województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2025, a także z krajowymi strategicznymi dokumentami. Realizacja celów i działań Programu przyczyni się do stworzenia warunków dla kreowania i realizowania działań z zakresu opieki i ochrony zabytków w województwie. Wpłynie to na ochronę materialnych zasobów dziedzictwa kulturowego łącznie z ochroną krajobrazu kulturowego, budowanie tożsamości regionalnej oraz rozwijanie i krzewienie wiedzy o regionie.

4.2.2. Plan zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego

Powiatowy program opieki nad zabytkami powiatu nowomiejskiego zgodny jest z wyznaczonymi w planie zagospodarowania przestrzennego województwa warmińsko-mazurskiego (uchwała nr XXXIX/832/18 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 28 sierpnia 2018 r.) celami polityki przestrzennej, zasadami ich realizacji oraz przyjętymi w planie kierunkami działań polityki przestrzennej w zakresie ochrony dziedzictwa kulturowego.

Autorzy opracowania uznali zasoby dziedzictwa kulturowego regionu, łącznie z uwarunkowaniami środowiska przyrodniczego i krajobrazu, za istotny element budowania przewagi konkurencyjnej regionu, poprzez wykorzystanie dla rozwoju turystyki, edukacji kulturowej i promocji wartości krajobrazowych, jako świadectwa tożsamości regionalnej. Przyjęto, że jednym z priorytetów planu jest zachowanie, ochrona i wzmacnianie tożsamości oraz różnorodności kulturowej regionu, znajdujących swój wyraz w zachowanych elementach historycznych struktury przestrzennej województwa:

a) ochrona różnorodności i odrębności kulturowej poszczególnych obszarów województwa,

b) harmonijne kształtowanie krajobrazu kulturowego, w tym:

- ochrona obszarowa miejsc o wysokich walorach krajobrazu kulturowego z zachowaną strukturą przestrzenną i przeciwdziałanie procesom ich degradacji,
- ochrona poszczególnych, ważnych dla tożsamości regionu komponentów krajobrazu kulturowego, w tym szczególnie:
    - historycznych układów urbanistycznych i ruralistycznych, z uwzględnieniem ekspozycji zabytkowych panoram i sylwet miast oraz zespołów zabytkowych, historycznych dominant widokowych, kontynuacji i utrzymania regionalno-historycznej skali i struktury jednostek osadniczych, form zabudowy nawiązującej do tradycyjnego budownictwa,
    - kształtowanego krajobrazu rolniczego, z uwzględnieniem tradycyjnych form osadniczych, komponowanych form zieleni (aleje przydrożne, zieleń śródpolna, cmentarze m.in.) oraz obiektów małej architektury współtworzących walory krajobrazowe (m.in. kapliczki przydrożne),
    - zespołów sakralnych (sanktuaria pielgrzymkowe) z dominantą architektoniczną, widokowo-przestrzennie powiązanych z otoczeniem,
    - majątków ziemskich z zespołami rezydencjonalno-parkowymi wraz z komponowaną zielenią, siecią powiązań widokowych, historycznym rozłogiem pól,
    - budowli architektury obronnej wraz obiektami archeologicznymi (m.in.: wały, grodziska), zwykle wkomponowane w otaczające warunki naturalne,
- zapobieganie dewastacji przestrzeni w otoczeniu zabytków oraz niekorzystnym zmianom krajobrazu, homogenizacji i zacieraniu cech fizjonomicznych krajobrazu oraz zjawiskom suburbanizacji,

c) podtrzymywanie tradycji miejsca, kontynuację rozwiązań historycznych bądź nawiązywanie do nich,

d) efektywne i racjonalne zagospodarowanie obiektów zabytkowych, dopuszczenie nowych funkcji do obiektów zabytkowych, pod warunkiem wykluczenia rozwiązań dysharmonijnych,

e) rozwój działalności kulturalnej promującej tradycje, obrzędy, rzemiosło, stroje, muzykę czy kuchnię,

f) rozbudowywanie oferty działalności muzealnej (m.in.: unowocześnianie form, tworzenie specjalizacji) oraz tworzenie lokalnych muzeów dla ochrony dziedzictwa ruchomego oraz niematerialnego.

W celu zachowania, zabezpieczania, ochrony i utrzymania zasobów dziedzictwa materialnego i niematerialnego ważna jest:

a) realizacja nowych wpisów do rejestru i ewidencji zabytków,

b) podwyższenie rangi ochrony prawnej obiektów i zespołów zabytkowych o wyjątkowych i unikatowych walorach, w tym podjęcie działań w celu rozpoczęcia procedury zakwalifikowania Kanału Elbląskiego oraz zespołu katedralnego we Fromborku na listę światowego dziedzictwa UNESCO oraz uznania za pomniki historii sanktuariów pielgrzymkowych w Stoczku Klasztornym i Glotowie (wraz z Kalwarią), Zamku Kapituły Warmińskiej w Olsztynie, założenia urbanistycznego starego miasta z przedmieściami w Reszlu oraz wsi Gietrzwałd wraz sanktuarium pielgrzymkowym,

c) utworzenie parków kulturowych, obejmujących szczególnie cenne elementy dziedzictwa kulturowego regionu m.in.: założenia pałacowo-parkowe, wsie historyczne, fortyfikacje nowożytne, budowle inżynierskie i zabytki archeologiczne,

d) dla poniższych miejscowości, obszarów i obiektów rekomenduje się utworzenie parków kulturowych:

- Kwitajny, gm. Pasłęk – zespół pałacowo-parkowy wraz z folwarkiem, wsią folwarczną i kościołem,
- Szymbark, gm. Iława – zespół rezydencjonalno-parkowy wraz z założeniem folwarcznym i kształtowanym krajobrazem rolniczym,
- Kadyny, gm. Tolkmicko – zespół pałacowo-parkowy wraz z folwarkiem, wsią i pozostałościami dawnej manufaktury,
- Hejdyk, gm. Pisz – drewniana zabudowa wsi,
- Klon, gm. Rozogi – drewniana zabudowa wsi,
- Jelonki, gm. Rychliki – układ ruralistyczny z zachowaną tradycyjną zabudową, domy podcieniowe oraz infrastruktura związana z Kanałem Elbląskim,
- Łęcze, gm. Tolkmicko – układ ruralistyczny wraz z tradycyjną zabudową charakterystyczną dla regionu Powiśla,
- Zabrost Wielki, gm. Węgorzewo – przykład kompleksowej odbudowy wsi z początku XX w. wykorzystującej idee architektury regionalnej,

- Anuszewo, gm. Pisz – zachowana w oryginalnym stanie wieś mazurska z drewnianą zabudową,
- Pilwa, gm. Węgorzewo – układ wsi i zabudowa charakterystyczna dla budownictwa lat 20.tych XX w.,
- Gałkowo, Wojnowo, Kadzidłowo, Iwanowo i Zameczek, gm. Ruciane-Nida – wsie związane z osadnictwem i kulturą starowierców,
- Giżycko –Wyspa Giżycka z zespołem Twierdza Boyen,
- Faryny, gm. Rozogi – historyczna zabudowa wsi,
- Weklice, gm. Elbląg – kompleks obronny,
- Markajmy, gm. Lidzbark Warmiński – kompleks obronny,
- Próchnik-Łęcze, gm. Elbląg/Tolkmicko – kompleks grodzisk,
- Piórkowo, gm. Płoskinia – cmentarzysko kurhanowe,
- Kwietniewo, gm. Rychliki – zespół grodzisk Święty Gaj,
- Truso – Janowo Pomorskie, gm. Elbląg – wczesnośredniowieczna osada portowo-handlowa nad Jeziorem Druzno,
- okolice Tolkmicka – grodzisko, pozostałość umocnień obronnych oraz dróg,
- okolica leśniczówki Marszałki, gm. Srokowo – system obronny w postaci wałów i rowów,
- Staświny, gm. Miłki – grodzisko,
- strefa: Bukwałd, Cerkiewnik, Barczewko, Barczewo, Bartąg, pow. olsztyński – zespół grodzisk,
- Stańczyki, gm. Dubeninki – mosty,
- Morąg, Osiedle Zatorze – zespół architektoniczny z lat 20-tych XX wieku,

e) realizacja programów opieki nad zabytkami,

f) podejmowanie działań (m.in.: rewaloryzacja, rewitalizacja, modernizacja, adaptacja do nowych funkcji) w zakresie obiektów i zespołów zabytkowych oraz ich najbliższego otoczenia w celu zachowania tożsamości kulturowej miejsca,

g) przeciwdziałanie negatywnym zjawiskom mającym wpływ na stan obiektów i zespołów zabytków, z uwzględnieniem m.in.: suburbanizacji, presji i ekspansji inwestycyjnej, zmian sposobów użytkowania obiektów, funkcji i charakteru otoczenia, komercjalizacji zabytków,

h) zachowanie, utrzymywanie i porządkowanie zabytkowych terenów zieleni urządzonej,

i) zarządzanie zasobem zabytków archeologicznych w celu zapewnienia im przetrwania, udostępnienie obiektów archeologicznych o walorach krajobrazowych i ekspozycyjnych, przez opracowanie planów ochrony i udostępnienia poszczególnych obiektów, tworzenie szlaków dziedzictwa archeologicznego oraz parków kulturowych, z zachowaniem zasad harmonijnego wkomponowania i wyeksponowania obiektów w krajobrazie danego obszaru,

j) ochrona i zachowanie dóbr kultury współczesnej, podkreślających specyficzne, współczesne cechy krajobrazu kulturowego regionu.

Wykorzystanie zasobów dziedzictwa kulturowego dla rozwoju turystyki, edukacji kulturowej

i promocji wartości krajobrazowych powinno być realizowane przez:

a) efektywne wykorzystanie zasobów z poszanowaniem i zachowaniem substancji zabytkowej wraz z kontekstem krajobrazowym,

b) dostosowanie użytkowania oraz zagospodarowania otoczenia zapewniające zachowanie, eksponowanie i udostępnianie obiektów i przestrzeni publicznych o wybitnych walorach kulturowych,

c) podejmowanie działań rewitalizacyjnych, konserwacyjnych, promocyjnych i adaptacyjnych w obiektach i ich otoczeniu w celu utrzymania i wykorzystania potencjału kulturowego dla rozwoju funkcji turystycznej,

d) realizowanie kulturowych szlaków turystycznych prezentujących walory i elementy dziedzictwa kulturowego regionu,

e) wykorzystanie kulturowych wyróżników regionu do promocji regionu czy kreowania nowych produktów turystycznych.

4.2.3. Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego „Warmińsko - Mazurskie 2030”

Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego do roku 2030 przyjęta została uchwałą nr XIV/243/20 Sejmiku Województwa Warmińsko-Mazurskiego z dnia 18 lutego 2020 r.

Podobnie jak poprzednia strategia rozwoju województwa, opracowanie to nie zajmuje się w stopniu szczegółowym zagadnieniami związanymi z ochroną i opieką nad zabytkami. W analizie SWOT jako jedno z mocnych stron wskazywane jest materialne i niematerialne dziedzictwo kulturowe, w tym o znaczeniu europejskim, wynikające z

różnorodności narodowościowej i etnicznej regionu. Założono również wykorzystanie dziedzictwa kulturowego do realizacji jednego z celów operacyjnych pn „Ukształtowana tożsamość". Jednym z kierunków działań ma być ugruntowanie wiedzy o województwie warmińsko-mazurskim, czyli:

a. wsparcie badań, inwentaryzacji i ochrony oraz odpowiedzialnego udostępniania zasobów materialnych dziedzictwa kulturowego (m.in. stanowisk archeologicznych, założeń pałacowo-parkowych, obiektów sakralnych, cmentarzy) na cele edukacyjne oraz tworzenie w oparciu

o nie produktów turystycznych (w tym ścieżki edukacyjne);

b. działania na rzecz zachowania i popularyzacji dziedzictwa niematerialnego (w tym: gwara, tańce ludowe, tradycje, wierzenia, zawody tradycyjne);

c. krzewienie wiedzy o regionie ze szczególnym nastawieniem na wykorzystanie technologii cyfrowych.

4.2.4. Strategia rozwoju społeczno-gospodarczego „Warmińsko - Mazurskie 2035"

W dniu 25 marca 2025 r. Sejmik Województwa Warmińsko-Mazurskiego podjął uchwałę w sprawie określenia zasad, trybu i harmonogramu aktualizacji strategii rozwoju społeczno-gospodarczego województwa warmińsko-mazurskiego rozpoczynając tym samym kolejną aktualizację Strategii rozwoju regionu. Przyjęty harmonogram prac zakłada zakończenie aktualizacji Strategii w 2026 r. Niemniej jednak jej przebieg będzie w dużej mierze zależny od postępu prac nad krajowymi dokumentami strategicznymi.

Historyczne zabudowania wsi Zwiniarz (gm. Grodziczno)

5. Uwarunkowania wewnętrzne ochrony dziedzictwa kulturowego

5.1. Relacje programu opieki nad zabytkami z dokumentami wykonanymi na poziomie powiatu

Samorząd powiatu nowomiejskiego nie jest zobowiązany do opracowywania miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego ani studium uwarunkowań i rozwoju przestrzennego terenu powiatu.

5.1.1. Strategia rozwoju powiatu nowomiejskiego na lata 2015-2022

Strategia rozwoju powiatu nowomiejskiego na lata 2015-2022 została przyjęta uchwałą nr XII/75/2019 Rady Powiatu w Nowym Mieście Lubawskim z dnia 25 września 2019 r.

Omawiany dokument we wstępie do części poświęconej walorom turystycznym powiatu podkreśla duże zasoby dziedzictwa kulturowego tego terenu, wymieniając w szczególności obiekty sakralne oraz zespoły dworskie oraz architekturę średniowieczną w Nowym Mieście Lubawskim i Kurzętniku. Podana została także łączna liczba obiektów zabytkowych z terenu powiatu objętych ochroną prawną przez wpis do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego.
W dalszych częściach opracowania zasoby dziedzictwa kulturowego nie są wspominane.
Strategia straciła aktualność w 2023 roku. Nie przygotowano dokumentu obejmującego bieżący okres.

5.2. Charakterystyka zasobów i analiza stanu dziedzictwa i krajobrazu kulturowego powiatu z uwzględnieniem zabytków o najwyższym znaczeniu

5.2.1. Zarys historii terenu powiatu

Powiat nowomiejski jest położony w granicach ustanowionych w 1999 r. Składa się z pięciu gmin: gminy miejskiej Nowe Miasto Lubawskie oraz gmin wiejskich: Biskupiec, Grodziczno, Kurzętnik i Nowe Miasto Lubawskie. W podziale regionalnym Polski zdecydowana większość powiatu należy do rejonu ziemi chełmińskiej: ziemi lubawskiej. Jedynie teren położony na prawym brzegu rzeki Osy - sołectwa Biskupiec, Słupnica, Piotrowice, Podlasek - przynależą do regionu Powiśle, w niemieckiej historiografii nazywanego Oberlandem.
W epoce wczesnego średniowiecza region stanowił pogranicze etniczne pomiędzy grupami Słowian, a bałtyjskich Prusów.

W XIV wieku tereny dzisiejszego powiatu nowomiejskiego należały do biskupów chełmińskich oraz wójtostwa krzyżackiego. Około 1220 roku ziemia chełmińska, w tym ziemia lubawska, została spustoszona przez najazdy pruskie. W pierwszej połowie XIV wieku rozpoczęła się gwałtowna kolonizacja prowadzona przez Zakon Krzyżacki. Lokowano tu wsie na prawie chełmińskim, osiedlając zarówno ludność pruską, jak i osadników z ziemi chełmińskiej oraz Rzeszy Niemieckiej.

Na mocy II pokoju toruńskiego w 1466 r. ziemia lubawska znalazła się pod panowaniem Królestwa Polskiego, trafiając do częściowo autonomicznej prowincji Prus Królewskich. Dawne wójtostwo bratiańskie przekształcono w starostwo. Domena biskupia pozostała wyłączną własnością duchownych rezydujących w Lubawie. Powstawały także wsie czynszowe, zakładane przez chłopów czynszowych (gburów) i szlachtę. Po I rozbiorze Polski w 1772 r. ziemia lubawska została wcielona do Prus i podporządkowana Kamerze Wojen i Domen w Kwidzynie. Poza krótkim epizodem Księstwa Warszawskiego, teren należał do 1920 r. do prowincji niemieckiej Prusy Zachodnie. Od 1818 roku funkcjonował powiat lubawski z siedzibą w Nowym Mieście Lubawskim. Jednostka administracyjna obejmowała także teren wokół Lubawy i Rybna. Po traktacie wersalskim, w 1920 r. powiat wrócił do Polski i znalazł się w województwie pomorskim. Biskupiec należał w czasach pruskich do powiatu suskiego. Pozostał w granicach państwa niemieckiego także po plebiscycie w lipcu 1920 roku.

Po odzyskaniu niepodległości w 1920 roku rozpoczęto odbudowę życia społecznego i gospodarczego. W okresie międzywojennym rozwijała się tu kultura, oświata i gospodarka. Do 1937 roku Nowe Miasto Lubawskie nosiło nazwę Nowemiasto-Pomorze lub Nowe Miasto nad Drwęcą. Aktualna nazwa została nadana w 1937 r. Po 1945 roku Nowe Miasto kolejno należało do województw: bydgoskiego, olsztyńskiego i toruńskiego. Od 1999 roku jest siedzibą powiatu nowomiejskiego.

Nowe Miasto Lubawskie powstało w pobliżu dawnego grodu Juleborg. W 1353 roku osada otrzymała lokację na prawie chełmińskim od wielkiego mistrza Winrycha von Kniprode. Średniowieczny, szachownicowy układ urbanistyczny miasta zachował się do dziś w niemal niezmienionej formie.

Zdjęcie lotnicze zachowanego rozplanowania Starego Miasta. Źródło: Portal mapowy NID

Centralną część układu stanowił plac rynkowy, założony na przecięciu głównych ulic, natomiast siatka pozostałych przecinających się pod kątem prostym ulic, dzieliła obszar miasta na regularne bloki zabudowy. Wybudowany w XIV wieku kościół farny usytuowany w północno-wschodniej części rynku, stanowi obecnie dominantę architektoniczną zespołu staromiejskiego. Około 1330 roku wieku miasto otoczono murami obronnymi, z podwójną fosą - suchą oraz mokrą, zasilaną wodami Drwęcy. W murach miejskich znajdowały się kwadratowe baszty. Dostępu do miasta broniły trzy bramy miejskie: Brama Lubawska u wylotu obecnej ulicy 3 Maja, Brama Brodnicka u wylotu ulicy 19 Stycznia oraz nieistniejąca już Brama Bratiańska u wylotu ulicy Kazimierza Wielkiego. Zachowane baszty zostały na początku XX wieku przebudowane, m.in. w przyziemiu wykonano przejścia dla pieszych. W drugiej połowie XIV wieku na rynku wzniesiono ratusz, dobudowano korpus nawowy i wieżę kościoła farnego, założono również cmentarz przykościelny.

Pod koniec XVIII wieku zabudowa licząca, według spisu sporządzonego w latach 1772-73, około 101 domów zamieszkałych i 59 pustych parcel, nadal mieściła się w obrębie murów. W tym czasie obok istniejącej w mieście gminy ewangelickiej, której członkowie odbywali nabożeństwa w ratuszu do czasu pożaru w 1806 roku, powstała również gmina żydowska. W 1827 roku w miejscu spalonego ratusza na placu rynkowym zbudowano kościół ewangelicki. W 1818 roku miasto stało się stolicą

nowoutworzonego powiatu lubawskiego. Był to początek procesu przekształcania i wymiany zabudowy przedmieść, który spowodował, że miasto przekroczyło w 2. połowie XIX wieku linię otaczających je murów i podwójnych fos w rejonie bram miejskich oraz przy głównych traktach komunikacyjnych. Wówczas rozwój miasta nastąpił w kierunku północnym, co obrazują przedmieścia przed bramą Bratiańską z kościołem Św. Jerzego (nieistniejącym, zniszczonym w czasie wojen szwedzkich), w kierunku południowym - Przedmieścia Kurzętnickiego przed Bramą Brodnicką (nazywaną też Kurzętnicką), oraz od zachodu - przedmieścia przed bramą Lubawską tzw. polskiego, o metryce średniowiecznej, z kaplicą Św. Wawrzyńca (nieistniejącą, zniszczoną prawdopodobnie w pocz. XIX wieku). W drugiej połowie XIX wieku w Nowym Mieście powstał gmach sądu grodzkiego oraz wzniesiono budynek Poczty przy obecnej ulicy Działyńskich 1. W 1873 roku wybudowano gmach starostwa powiatowego w południowej pierzei placu rynkowego i budynek mieszkalny starosty w jego bezpośrednim sąsiedztwie. Na terenach położonych na zachód od starego miasta usytuowano cmentarz ewangelicki i katolicki (przy ul. Grunwaldzkiej, w połowie. XIX wieku), park miejski (1894 r.) oraz zespoły budynków szkolnych (1870 r.) i szpitala powiatowego (1907/8 r.). Z kolei na południowy zachód od starego miasta, w 1898 roku zbudowano kompleks budynków rzeźni miejskiej. W roku 1904 po raz pierwszy uruchomiono elektrownie miejską, a do 1910 roku miasto liczące około 4, 144 tys. mieszkańców, posiadało szereg zakładów przemysłowych, m. in. trzy tartaki parowe, młyn parowy, stolarnię mechaniczną, cegielnię, mleczarnię i liczne warsztaty rzemieślnicze. W latach 1850 - 1890 miasto zyskało nowoczesne połączenia drogowe z Biskupcem, Lubawą, Kurzętnikiem, Lidzbarkiem Welskim i Skarlinem. Jednakże dopiero w 1902 roku oddano do użytku linię kolejową Brodnica - Szramowo - Nowe Miasto Lubawskie - Iława, która włączyła miasto w obręb pruskiej sieci kolejowej. Dworzec kolejowy (zniszczony w 1945 r.) otoczony powstającymi w tym czasie zakładami przemysłowymi, zlokalizowano na zachód od miasta, u podnóża krawędzi doliny Drwęcy. Druga linia kolejowa zbudowana w 1910 roku prowadząca w kierunku południowym do Zajączkowa, gdzie znajdowała się inna ważna linia kolejowa, na relacji Mława-Działdowo – Malbork przyczyniła się do rozwoju tej właśnie części miasta. Powstały przy niej dworzec kolejowy zwany był Małym lub Południowym.

W 1920 roku po odzyskaniu niepodległości odtworzono powiat lubawski z siedzibą w Nowym Mieście Lubawskim, który wszedł w skład nowo utworzonego województwa

pomorskiego. W tym czasie w oficjalnych dokumentach używano nazwy „Nowemiasto - Pomorze" lub „Nowemiasto n/Drwęcą". Od 1 września 1937 roku zaczęto używać nazwy „Nowe Miasto Lubawskie" na podstawie zarządzenia Ministra Spraw Wewnętrznych RP z dnia 28.02.1937 r. W okresie międzywojennym nastąpił ponowny rozkwit miasta. Do ważniejszych inwestycji budowlanych z tego okresu należy zaliczyć uruchomienie cementowni przy parku miejskim (1927 r.), budowę mostu na Drwęcy u wylotu ulicy Wodnej oraz trzech budynków mieszkalnych wielorodzinnych przy ulicy Wojska Polskiego (1928 r.). Ponadto należy wymienić budowę sali gimnastycznej (1928 r.) oraz dobudowę skrzydła (1935-37r.) w szkole powszechnej przy ul. Działyńskich, budowę stadionu sportowego w południowej części miasta, przy ul. Jagiellońskiej (1935 r.), ośrodka zdrowia przy ul. Łąkowskiej a także urządzenie plaży i parku łazienkowego nad Drwęcą. W tym czasie dokonano również modernizacji ulicy Jagiellońskiej (1927 r.) oraz przełożenia bruku na rynku i ważniejszych ulicach (1936-38 r.).

W czasie II wojny światowej miasto zostało w dużej mierze zniszczone, w szczególności zabudowa w obrębie Starego Miasta, zburzono także dworzec kolejowy przy ul. Grunwaldzkiej. W latach powojennych rozpoczęto odbudowę kamienic na terenie Starego Miasta, co przyczyniło się między innymi do deformacji tworzonych przez siatki ulic regularnych bloków zabudowy. Po roku 1960 powstały osiedla zabudowy wielo- i jednorodzinnej na terenach położonych na północ i południowy wschód od zespołu staromiejskiego. Obecnie miasto dąży do utrzymania i rozwoju charakterystycznych cech obszaru i zabudowy miejskiej, a także poprawy jakości życia mieszkańców, m.in. poprzez uwzględnienie i poszanowanie tradycji wartości kulturowych. Dzięki temu możliwy jest wzrost atrakcyjności turystycznej, a co za tym idzie rozwój gospodarczy regionu.

5.2.2. Krajobraz kulturowy

Rozpoczynając próbę charakterystyki ziemi lubawskiej, należy najpierw zdefiniować pojęcie regionu. Dla potrzeb tego tekstu przyjmujemy, że region to wyodrębniony obszar, różniący się od otaczających go terenów ze względu na odrębności historyczne, kulturowe, religijne i administracyjne. Ważnymi cechami regionu są także możliwość precyzyjnego określenia jego granic, charakterystyczny krajobraz oraz świadomość regionalna mieszkańców.

Większość historycznych krain Polski w swojej historii wielokrotnie zmieniała granice. Część z nich powstawała w obrębie innych regionów, część zanikała, a niemal wszystkie da się podporządkować większym jednostkom, które Norman Davies nazwał "krainami historycznymi". Nie inaczej było z ziemią lubawską — obszarem o wyraźnym charakterze pogranicza, którego granice ulegały licznym zmianom.

W początkach swej historii ziemia lubawska funkcjonowała jako sporne pogranicze słowiańsko-pruskie. Od południa wpływy Mazowsza ścierały się z pruskimi terenami na północy i wschodzie. W wyniku najazdów z obu stron, u schyłku I tysiąclecia naszej ery, okolice te stały się słabo zaludnionym pograniczem, gdzie stykały się elementy słowiańskie i pruskie.

Najstarsze ślady tej epoki to wczesnośredniowieczne grodziska, których na terenie powiatu nowomiejskiego zachowały się m.in. w Trzcinie, Świniarcu, Nowym Dworze Bratiańskim czy Nielbarku. Ich obecność potwierdza niestabilność polityczną i militarny charakter tego pogranicza.

Wciąż trwają spory o to, czy w okresie przedkrzyżackim dominowali tu Prusowie czy Słowianie. Pewne jest natomiast, że w 1216 roku dwaj pruscy możni — Surwabuno i Warpoda — udali się do Rzymu, przyjmując chrześcijaństwo i oddając się pod opiekę papieża. Wówczas "ziemia lubawska" oznaczała jedynie okolice Lubawy, a pogańskie wierzenia długo jeszcze utrzymywały się wśród mieszkańców.

Przełomowym momentem było sprowadzenie Krzyżaków. Choć ich misją była chrystianizacja Prusów, efektem ubocznym stało się powstanie potężnego państwa zakonnego. Pod koniec XIII wieku Krzyżacy dotarli do ziemi lubawskiej, nie zawsze respektując wcześniejsze chrześcijańskie tradycje lokalnych mieszkańców. Nadal spotykano tu symbole dawnej religii, jak pruskie "baby" o niejasnym kultowym znaczeniu.

Krzyżacy wprowadzili jednak nowoczesne metody zarządzania: kolonizację i administrację. Na słabo zaludnione tereny sprowadzali polskojęzycznych osadników z Mazowsza, a ziemię podzielili na trzy domeny: biskupią, kapitulną w Kurzętniku i wójtostwo w Bratianie. W granicach tych domen kształtował się zasięg ziemi lubawskiej, obejmującej głównie okolice Lubawy, z granicą biegnącą Drwęcą, Welu i

Rumienicą. W miarę upływu czasu wójtostwo bratiańskie, klucz kurzętnicki i klucz lidzbarski zaczęły się łączyć w jeden region.

Warto wspomnieć o przyjaźni biskupa Tiedemana Giesa z Mikołajem Kopernikiem, który kilkakrotnie odwiedził te tereny. Ślady tej historii odnaleźć można m.in. w Kurzętniku, gdzie znajduje się pomnik na Szlaku Kopernikańskim.

Po wojnach z Zakonem Krzyżackim ziemia lubawska weszła w skład Prus Królewskich (1466). Oddzielona od Prus Książęcych granicą państwową, przez trzy stulecia pozostawała związana z Polską. Jej naturalnymi granicami były rzeki Drwęca, Wel i Osa, a także lasy Pojezierza Brodnickiego.

W wyniku I rozbioru Polski (1772) ziemia lubawska została włączona do Prus. W 1818 roku, po reformie administracyjnej, utworzono powiat lubawski, który przetrwał do 1975 roku. Ziemia lubawska wielokrotnie zmieniała przynależność wojewódzką: była częścią województw pomorskiego, warszawskiego, olsztyńskiego, toruńskiego i ciechanowskiego. Ostatecznie, od 1999 roku, należy do województwa warmińsko-mazurskiego.

Krajobraz kulturowy powiatu nowomiejskiego jest wypadkową warunków geologicznych i morfologii terenu, szaty roślinnej oraz wielu historycznych nawarstwień zagospodarowania przez człowieka. Najstarsze, możliwe do odczytania formy terenowe są związane z grodziskami wczesnośredniowiecznymi pochodzącymi z okresu pogranicza słowiańsko – pruskiego. Takie stanowiska znajdują się m.in. w Nowym Dworze Bratiańskim, Nielbarku, Trzcinie czy Świniarcu. Późniejsze stanowisk, już z okresu kolonizacji krzyżackiej, można spotkać w Słupnicy czy Grodzicznie. Wyjątkowym zabytkiem archeologicznym są pozostałości osad palafitycznych na jeziorach Łąkorz i Skarlińskim. Nieustalona jest funkcja struktury trzech koncentrycznych wałów ziemnych znajdujących się na wyspie na jeziorze Radomno.

Obecna sieć osadnicza i jej układ przestrzenny ukształtowały się w wyniku planowej kolonizacji prowadzonej początkowo przez państwo krzyżackie, a następnie przez władze pruskie. W regionie dominują dwa historyczne typy wsi: owalnice i ulicówki.

W owalnicach zabudowa skupia się wokół owalnego placu, wzdłuż dwóch dróg łączących się przy wjeździe i wyjeździe ze wsi. W ulicówkach natomiast domy rozlokowane są po obu stronach głównej drogi. W średniowieczu najczęściej zakładano tu owalnice. Wyjątkowym przykładem założenia ruralistycznego jest Sugajenko, które ma formę widlicy.

Z biegiem czasu oba typy wsi zmieniały się i rozrastały, często przyjmując formę wielodrożnic – wsi z siecią dodatkowych dróg i rozwidleń. Największe zmiany nastąpiły jednak w XIX wieku, w związku z reformami agrarnymi, uwłaszczeniem chłopów, separacją gruntów i parcelacją majątków ziemskich.

W efekcie część gospodarstw przeniosła się poza zwarte wsie, tworząc wybudowania – mniejsze skupiska zabudowy oddalone od macierzystej miejscowości. Na przełomie XIX i XX wieku zaczęto też zakładać nowe osiedla na terenach poparcelacyjnych. W krajobrazie pojawiły się również zwarte zespoły domów dla pracowników folwarków.

Dużą zmianą były parcelacje prowadzone w ramach międzywojennej reformy rolnej. W miejscowościach Wardęgowo, Katlewo, Białobłoty, Rynek powstały kolonie tzw. Poniatówek: drewnianych zabudowań według projektu typowego.

Historyczna zabudowa była w przeważającej mierze ceglana, często uzupełniana kamieniem. Poza stodołami, budynki drewniane, budowane w konstrukcji zrębowej, stanowią wielką rzadkość.

Okres międzywojenny miał bardzo duży wpływ na deregulację historycznego kształtu krajobrazu kulturowego. Powojenna parcelacja dużych własności ziemskich, gwałtowny rozwój prefabrykacji oraz materiałów takich jak eternit, bloczek cementowo - wapienny czy już współczesne trendy termomodernizacji zaburzają ciągłość krajobrazową w powiecie.

Warto także wyróżnić historyczny typ domu wiejskiego ziemi lubawskiej. Powszechny jest tzw. dom pomorski z dwuspadowym dachem o małym kącie nachylenia i wystawką, który można zobaczyć na terenie całych polskich Prus Zachodnich. Bardzo popularne były także duże domy ze stromym dachem z naczółkami i erklem na osi, które po adaptacji można także spotkać w miejskich osiedlach z lat siedemdziesiątych. Typowym materiałem była czerwona cegła z lokalnych cegielni oraz łamany kamień polny na

podmurówce. Zabudowania gospodarcze również kamienne i ceglane, a stodoły drewnianie. Dopełnieniem krajobrazu kulturowego jako dziedzictwa regionu są jesionowe i lipowe aleje przydrożne, które dają życiodajny cień podczas letnich upałów, a zimą chronią przed zawiewaniem.

Dominantami krajobrazowymi są wieże licznych murowanych lub drewnianych kościołów rzymskokatoliskich. Wyróżniają się dwie grupy kościołów: gotyckie, reprezentowane przez świątynie w Lipinkach, Łąkorzu, Ostrowitem, Biskupcu (ruina), Skarlinie, Kurzętniku, Nowym Mieście Lubawskim i Grodzicznie oraz barokowe, drewniane ze Szwarcenowa, Tylic, i Boleszyna. Uzupełniają je świątynie neogotyckie oraz współczesne. Uzupełnieniem sakralnego krajobrazu jest liczna grupa kapliczek przydrożnych i krzyży i liczne cmentarze. Unikat stanowi budynek kaplicy baptystów w Kuligach.

Uzupełnieniem jest liczna grupa obiektów poprzemysłowych i użyteczności publicznej (młyny wodne i młyn wiatrowy, gorzelnie, kuźnie, szkoły powszechne, budynki straży granicznej), a także pomniki i miejsca pamięci, zwłaszcza związane z ofiarami II wojny światowej.

W Nowym Mieście Lubawskim i byłych miasteczkach Kurzętnik (prawa miejskie do 1905 r.) i Biskupiec (prawa miejskie do 1945 r.) zachował się średniowieczny układ urbanistyczny z regularną siatką parceli, elementami fortyfikacji czy obiektami użyteczności publicznej takimi jak dawne karczmy, elektrownia czy ratusze.

Ujęty w rejestrze zabytków spichlerz w Nowym Mieście Lubawskim

5.2.3. Zabytki nieruchome

Zabytek nieruchomy to taki zabytek, który jest trwale związany z gruntem, a jego przemieszczenie bez naruszenia jego struktury lub wartości historycznej, artystycznej czy naukowej jest niemożliwe. Zgodnie z art. 3 pkt 1 i pkt 2 ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, zabytek to: nieruchomość lub rzecz ruchoma będąca dziełem człowieka lub związana z jego działalnością i stanowiąca świadectwo minionej epoki lub zdarzenia, której zachowanie leży w interesie społecznym ze

względu na posiadaną wartość historyczną, artystyczną lub naukową. W kontekście tego przepisu, zabytkiem nieruchomym będzie więc każda nieruchomość spełniająca powyższe kryteria, a więc:

- będąca dziełem człowieka lub mająca związek z jego działalnością (np. budynki mieszkalne, sakralne, przemysłowe, założenia urbanistyczne, układy ruralistyczne, cmentarze, parki, ogrody historyczne),
- stanowiąca świadectwo epoki, kultury, techniki lub zdarzenia historycznego, posiadająca wartość historyczną, artystyczną lub naukową, która uzasadnia potrzebę jej ochrony,
- zachowanie jej leży w interesie społecznym, a więc ma znaczenie dla tożsamości kulturowej, edukacji historycznej czy dziedzictwa narodowego.

W szczególności, do zabytków nieruchomych zalicza się: budynki i budowle o charakterze historycznym, układy urbanistyczne i ruralistyczne (np. stare miasta, wsie historyczne), cmentarze, pola bitew, miejsca pamięci narodowej, założenia ogrodowe, parkowe, zespoły pałacowo-ogrodowe.

Zabytek nieruchomy może zostać objęty ochroną prawną na kilka sposobów: poprzez wpis do rejestru zabytków (art. 8 ustawy), ujęcie w gminnej ewidencji zabytków, uznanie za pomnik historii, objęcie ochroną na podstawie miejscowego planu zagospodarowania przestrzennego.

Ochrona zabytków nieruchomych ma na celu: zachowanie dziedzictwa kulturowego dla przyszłych pokoleń, zabezpieczenie wartości materialnych i niematerialnych związanych z historią, wspieranie tożsamości lokalnej i narodowej, przeciwdziałanie degradacji środowiska kulturowego.

Zabytki nieruchome w powiecie nowomiejskim są objęte ochroną na podstawie wpisów do rejestru zabytków nieruchomych województwa warmińsko - mazurskiego (lista znajduje się w punkcie 5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony) i gminnymi ewidencjami ochrony zabytków, które posiadają gminy: Biskupiec, Kurzętnik, miejska Nowe Miasto Lubawskie, wiejska Nowe Miasto Lubawskie. Nowe Miasto Lubawskie oraz dawne miasteczka Biskupiec i Kurzętnik posiadają wpisy na

listę zabytkowych układów urbanistycznych. Dodatkowe wytyczne związane z ochroną zabytków są zamieszczone w miejscowych planach zagospodarowania przestrzennego.

5.2.4. Zabytki ruchome oraz zabytki w zbiorach muzealnych

Zgodnie z obowiązującymi przepisami, zabytek ruchomy to przedmiot, jego część lub zespół przedmiotów, będący dziełem człowieka lub powiązany z jego działalnością, stanowiący świadectwo minionych epok lub wydarzeń, którego zachowanie jest istotne ze względu na wartość historyczną, artystyczną bądź naukową. Wpis do rejestru zabytków ruchomych następuje na podstawie decyzji wojewódzkiego konserwatora zabytków, wydanej na wniosek właściciela. W sytuacjach uzasadnionej obawy przed zniszczeniem, uszkodzeniem lub nielegalnym wywozem zabytku za granicę, wojewódzki konserwator może podjąć decyzję o wpisie z urzędu. Centralną ewidencję zabytków ruchomych prowadzi Narodowy Instytut Dziedzictwa w Warszawie.

Na terenie powiatu nowomiejskiego zabytki ruchome znajdują się głównie w obiektach sakralnych, stanowiąc wyposażenie kościołów. Wykaz tych zabytków znajduje się w zasobach Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków w Olsztynie. Ze względów bezpieczeństwa szczegółowe informacje o zabytkach ruchomych dostępne są wyłącznie dla osób upoważnionych.

5.2.5. Zabytki archeologiczne

Zabytek archeologiczny to „zabytek nieruchomy będący powierzchniową, podziemną lub podwodną pozostałością egzystencji i działalności człowieka, złożoną z nawarstwień kulturowych i znajdujących się w nich wytworów bądź ich śladów albo zabytek ruchomy, będący tym wytworem”.

Podziału zabytków archeologicznych (stanowisk archeologicznych) można dokonywać stosując różne kryteria, takie jak chronologia bądź funkcja. Z uwagi na problemy ochrony konserwatorskiej oraz wszelkiego rodzaju zagrożenia należy stosować podział na:

- stanowiska płaskie (cmentarzyska, osady, obozowiska) – jest to najtrudniejsza grupa stanowisk jeżeli chodzi o ich ochronę z uwagi chociażby na miejsce ich

zalegania – przeważnie na obszarach podlegających różnym działaniom inwestycyjnym oraz działalności rolniczej;
- stanowiska o własnej formie terenowej (grodziska, strażnice, wały, kurhany, kopce). Są one przeważnie dobrze widoczne w terenie i znane lokalnym społecznościom. Mimo to również ten rodzaj stanowisk podlega działaniom destrukcyjnym;
- nawarstwienia kulturowe w obrębie starych miast, układów urbanistycznych i ruralistycznych.

Województwo warmińsko-mazurskie, jeżeli chodzi o formy zagrożenia jak też ich intensyfikację, nie odbiega w sposób zasadniczy od innych regionów. Oprócz naturalnej erozji podłoża glebowego, będącej czynnikiem praktycznie niezależnym od człowieka, występują zagrożenia, których człowiek jest głównym inicjatorem i jednocześnie sprawcą, a do których z pewnością należą: erozja i niszczenie stanowisk na skutek głębokiej orki na terenach rolniczych; działania inwestycyjne związane z budową i rozbudową współczesnej infrastruktury (systematyczne poszerzanie zabudowy zarówno w obrębie przestrzeni miejskich, jak też i wiejskich, budowa i modernizacja dróg, rozwój przemysłu i turystyki); coraz intensywniejszy i zakrojony na szeroką skalę proces nielegalnych poszukiwań z użyciem wykrywaczy metalu, często o charakterze komercyjnym i kolekcjonerskim, powodujący w wielu wypadkach całkowite zniszczenia stanowisk do tej pory niezagrożonych; coraz intensywniejsza eksploatacja surowców naturalnych (żwiru, piasku, itp.), w niektórych przypadkach przebiegająca w sposób nielegalny.

W myśl art. 6 pkt. 3 Ustawy o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami wszystkie zabytki archeologiczne – bez względu na stan zachowania podlegają ochronie i opiece. Aktualnie zagrożeniem dla stanowisk archeologicznych w miastach są wszelkie inwestycje związane z zabudowaniem i zagospodarowaniem terenu, które wymagają prowadzenia prac ziemno-budowlanych. Wysoki stopień zurbanizowania szczególnie terenów miejskich nakazuje szczególną ochronę pradziejowych, średniowiecznych i nowożytnych nawarstwień kulturowych w ich obrębie.

Do rejestru zabytków archeologicznych województwa warmińsko - mazurskiego z terenu gmin powiatu nowomiejskiego wpisanych zostało sześć stanowisk archeologicznych: w Nielbarku, Nowym Dworze Bratiańskim, Radomnie, Słupnicy, Świniarcu i Trzcinie. Dodatkowo Archeologiczne Zdjęcie Polski oraz rozproszone źródła wskazują na kilkanaście innych potencjalnych stanowisk.

5.2.6. Zabytki w zbiorach muzealnych i innych

W powiecie nowomiejskim nie funkcjonują muzea wpisane do Państwowego Rejestru Muzeów, prowadzonego przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego, które gromadziłyby i eksponowały zabytki ruchome. Zasady prowadzenia tego rejestru określa rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z 13 maja 2008 r. w sprawie sposobu prowadzenia Państwowego Rejestru Muzeów, wzoru wniosku o wpis, warunków i trybu dokonywania wpisów oraz okoliczności uprawniających do przeprowadzenia kontroli w celu weryfikacji spełniania warunków wpisu.

Funkcjonują muzea i izby regionalne prowadzone przez osoby prywatne, stowarzyszenia i fundacje czy inne podmioty, takie jak m. in.: Izba Tradycji przy parafii w Ostrowitem, Muzeum Lokalne w Łąkorzu, Izba Tradycji w Jamielniku, Muzeum Działyńskich w Nowym Mieście Lubawskim. Prowadzone przez samorząd gminny Muzeum Ziemi Lubawskiej w Nowym Mieście Lub. jest w zawieszeniu.

5.2.7. Dziedzictwo niematerialne

Niematerialne dziedzictwo kulturowe jest jedną z podstaw kształtowania tożsamości społeczeństwa, społeczności regionalnych i lokalnych oraz jednostek. Przetrwanie dziedzictwa niematerialnego jest warunkiem zachowania zróżnicowania kulturowego, szczególnie we współczesnym, globalizującym się społeczeństwie sieciowym. Definicję niematerialnego dziedzictwa przyjęło UNESCO w 2003 roku:

„Niematerialne dziedzictwo kulturowe" oznacza praktyki, wyobrażenia, przekazy, wiedzę i umiejętności – jak również związane z nimi instrumenty, przedmioty, artefakty i przestrzeń kulturową – które wspólnoty, grupy i, w niektórych przypadkach, jednostki uznają za część własnego dziedzictwa kulturowego. To niematerialne dziedzictwo kulturowe, przekazywane z pokolenia na pokolenie, jest stale odtwarzane przez wspólnoty i grupy w relacji z ich otoczeniem, oddziaływaniem przyrody i ich historią oraz zapewnia im poczucie tożsamości i ciągłości, przyczyniając się w ten sposób do wzrostu poszanowania dla różnorodności kulturowej oraz ludzkiej kreatywności. Dla celów niniejszej Konwencji, uwaga będzie skierowana wyłącznie na takie niematerialne dziedzictwo kulturowe, które jest zgodne z istniejącymi instrumentami międzynarodowymi w

dziedzinie praw człowieka, jak również odpowiada wymogom wzajemnego poszanowania między wspólnotami, grupami i jednostkami, oraz zasadom zrównoważonego rozwoju.

Niematerialne dziedzictwo kulturowe, w rozumieniu Konwencji UNESCO, przejawia się między innymi w następujących dziedzinach:

a) tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego;

b) sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne;

c) zwyczaje, rytuały i obrzędy świąteczne;

d) wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata;

e) umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Wyodrębnione przez UNESCO dziedziny zostały po wejściu w życie Konwencji w naszym kraju w dniu 16 sierpnia 2011 r. przeformułowane przez działający przy Ministerstwie Kultury i Dziedzictwa Narodowego Zespół ds. Niematerialnego Dziedzictwa Kulturowego definiując polskie dziedzictwo niematerialne jako:

- tradycje i przekazy ustne, w tym język jako nośnik niematerialnego dziedzictwa kulturowego,
- sztuki widowiskowe i tradycje muzyczne,
- praktyki społeczno-kulturowe,
- wiedza i praktyki dotyczące przyrody i wszechświata,
- wiedza i umiejętności związane z rzemiosłem tradycyjnym.

Region ziemi lubawskiej, do którego niemal w całości przynależy powiat nowomiejski, znacząco odróżnia się od pozostałej części województwa warmińsko - mazurskiego. Teren historycznie przynależy do Pomorza i od wieków był częścią autonomicznej części Rzeczpospolitej: Prus Królewskich, których spadkobiercą w większości była niemiecka prowincja Prusy Zachodnie. Od późnego średniowiecza na terenie przeważał etnos polskojęzyczny, który pomimo nowożytnej presji germanizacyjnej utrzymał silną tożsamość i już od połowy XIX wieku aktywnie zabiegał o wzmocnienie polskości na terenie powiatu. Efektem tego była przynależność powiatu lubawskiego - poprzednika powiatu nowomiejskiego - do II Rzeczpospolitej oraz zachowanie ciągłości tkanki społecznej po czasach II wojny światowej. Te uwarunkowania, w połączeniu z pogranicznym położeniem powiatu i uwarunkowaniami naturalnymi,

dały pole do wzrostu bogatej kultury niematerialnej. Pomimo olbrzymiej presji zglobalizowanego świata mediów i edukacji, wciąż można odczytać jej elementy.

Na terenie ziemi lubawskiej z powodu dynamicznej modernizacji oraz sąsiedztwa różnych grup etnograficznych wcześnie, już w połowie XIX wieku, zaniknęło wiele archaicznych tradycji jak noszenie stroju regionalnego. Do dziś przetrwało niewiele tradycji związanych z obrządkiem gospodarczym czy podań i legend. Wyróżniają się takie zwyczaje jak smaganki i “boże rany” związane z Wielkanocą, kolędowanie Gwiazdora na Boże Narodzenie czy zwyczaje związane z kultem Matki Boskiej Łąkowskiej, Matki Boskiej Bolesnej z Boleszyna, Matki Boskiej Wardęgowskiej oraz Matki Boskiej z Lip.

Najważniejszym wyróżnikiem Lubawskiego, które silnie wyodrębnia je od sąsiadujących terenów Prus Wschodnich, gdzie nastąpiła wymiana ludności, ale także Mazowsza i ziemi chełmińskiej, jest gwara lubawska. Brak niestety miejsca na szerszy opis, tego fascynującego zjawiska, wystarczy jedynie przytoczyć sztandarowe powiedzenie: “my mawa, my dawa, my powiat Lubawa”. Szerszy opis można znaleźć w słowniku gwary lubawskiej przygotowanym przez Welski Park Krajobrazowy czy Muzeum Lokalne w Łąkorzu.

W kulturze niematerialnej powiatu ważne miejsce stanowi rzemiosło. W regionie zachowała się pamięć o fachach związanych z uwarunkowaniami naturalnymi: kamieniarstwem, rybactwem, pracą w lasach czy spławianiem drewna.

Kapliczka przydrożna w Kamionce (gm. Kurzętnik)

5.3. Zabytki objęte prawnymi formami ochrony

Formami ochrony zabytków w Polsce są:

1) wpis do rejestru zabytków;

1 a) wpis na listę Skarbów Dziedzictwa;

2) uznanie za pomnik historii;

3) utworzenie parku kulturowego;

4) ustalenia ochrony w miejscowym planie zagospodarowania przestrzennego albo w decyzji o ustaleniu lokalizacji inwestycji celu publicznego, decyzji o warunkach zabudowy, decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji drogowej, decyzji o ustaleniu lokalizacji linii kolejowej lub decyzji o zezwoleniu na realizację inwestycji w zakresie lotniska użytku publicznego.

Obejmowanie ochroną prawną obiektów zabytkowych poprzez wpis do rejestru zabytków reguluje Ustawa z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami (Dz.U. 2003 Nr 162 poz. 1568 z późn. zm.). Zgodnie z jej przepisami, wpis do rejestru zabytków jest podstawowym środkiem prawnej ochrony zabytku nieruchomego lub ruchomego, pozwalającym na objęcie danego dobra kultury szczególnym reżimem konserwatorskim.

Jednakże, zgodnie z przepisami art. 140 oraz 142 ustawy, zachowują swoją ważność decyzje administracyjne wydane na podstawie wcześniejszych aktów prawnych, a mianowicie:

- Rozporządzenia Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 6 marca 1928 r. o opiece nad zabytkami (Dz.U. 1928 nr 29 poz. 265),
  Ustawy z dnia 15 lutego 1962 r. o ochronie dóbr kultury i o muzeach (Dz.U. 1962 Nr 10 poz. 48).
  Oznacza to, że wszelkie decyzje o uznaniu danego obiektu za zabytek, wydane przed wejściem w życie ustawy z 2003 roku, zachowują swą moc prawną, a objęte nimi obiekty pozostają chronione na mocy nowych przepisów, bez konieczności ponownego wpisu.

Procedura związana z wpisem do rejestru zabytków, podobnie jak pozostałe działania **wojewódzkiego konserwatora zabytków (WUOZ)**, prowadzona jest zgodnie z przepisami ogólnymi **ustawy z dnia 14 czerwca 1960 r. – Kodeks postępowania administracyjnego (KPA)**. Oznacza to, że postępowanie w sprawie wpisu jest postępowaniem administracyjnym, prowadzonym z urzędu lub na wniosek, z poszanowaniem zasady czynnego udziału stron, zasady pisemności, jawności i możliwości odwołania się od decyzji.

W szczególności:

- Decyzję o wpisie do rejestru zabytków wydaje **wojewódzki konserwator zabytków**,
- Postępowanie kończy się **decyzją administracyjną**, od której przysługuje odwołanie do Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego,
- Wpisowi do rejestru towarzyszy obowiązek zawiadomienia właściciela obiektu, który staje się stroną postępowania.

Wpis do rejestru zabytków skutkuje m.in. koniecznością uzyskania zgody organu ochrony zabytków na wszelkie działania ingerujące w substancję zabytkową, a także może być podstawą do uzyskania dotacji celowych na prace konserwatorskie.

Zgodnie z art. 9 ust. 1 ustawy o ochronie zabytków, wpisu do rejestru zabytków nieruchomych dokonuje wojewódzki konserwator zabytków w drodze decyzji administracyjnej – z urzędu lub na wniosek właściciela lub użytkownika wieczystego. W przypadku współwłasności konieczna jest pisemna zgoda wszystkich współwłaścicieli. Na mocy art. 9 ust. 2, do rejestru może zostać wpisane również otoczenie zabytku, by chronić jego kontekst widokowy i zabezpieczyć przed szkodliwym oddziaływaniem. Wpis zabytku ruchomego wymaga zgody właściciela (art. 10 ust. 1), z wyjątkiem sytuacji zagrożenia jego zniszczeniem lub nielegalnym wywozem – wówczas wpis może nastąpić z urzędu (art. 10 ust. 2).

Wniosek o wpis może złożyć także organizacja społeczna, ale tylko uzasadniony wniosek skutkuje wszczęciem postępowania (art. 31 KPA). Zgodnie z art. 28 KPA, stroną postępowania jest każdy, czyjego interesu prawnego sprawa dotyczy. Dowodami mogą być m.in. dokumenty, zeznania, opinie biegłych oraz oględziny (art. 75 KPA).

Po wydaniu ostatecznej decyzji następuje wpis do odpowiedniego działu rejestru:

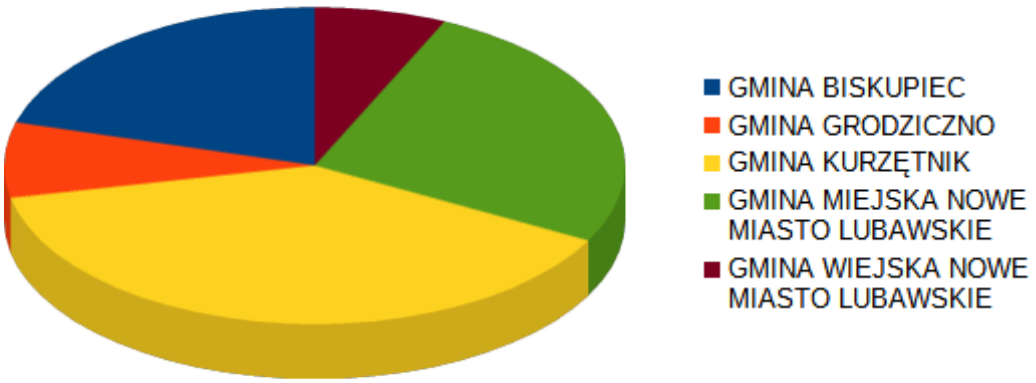
- A – zabytki nieruchome,
- B – zabytki ruchome,
- C – zabytki archeologiczne (od 2000 r.).

Wpis stanowi trwałą zmianę statusu nieruchomości i powinien być ujawniony w księdze wieczystej i ewidencji gruntów, na wniosek konserwatora (art. 9 ust. 4 i 5).

Art. 6 ust. 1 ustawy wskazuje przykładowo, co może podlegać ochronie, umożliwiając szeroką interpretację – przedmiotem wpisu może być każdy fizycznie istniejący obiekt. Nie można wpisać rzeczy niepotwierdzonych istnieniem, co ma znaczenie np. w ochronie warstw kulturowych przed ich odkryciem.

Zgodnie z ust. 2 art. 6, ochronie mogą podlegać także historyczne nazwy obiektów, ulic czy miejscowości. Legalna definicja zabytku znajduje się w art. 3 pkt 1 ustawy – to nieruchomość lub rzecz ruchoma stanowiąca świadectwo minionej epoki, posiadająca wartość historyczną, artystyczną lub naukową, której zachowanie leży w interesie społecznym. Pojęcia „wartości" i „minionej epoki" są nieostre, ale z kontekstu wynika, że chodzi o wartość ponadprzeciętną, uzasadniającą ograniczenie praw właściciela w imię interesu publicznego.

Na terenie powiatu nowomiejskiego znajduje się 137 obiektów zabytkowe objęte ochroną prawną przez wpis do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego. W przewadze, tą formą ochrony objęte są obiekty mieszkalne, architektury sakralnej oraz zespoły dworsko (pałacowo) – folwarczno-parkowe lub ich elementy składowe.

Proporcja ilości obiektów i układów urbanistycznych wpisanych do rejestru zabytków województwa warmińsko - mazurskiego

Wykaz obiektów zabytkowych powiatu nowomiejskiego, objętych ochroną poprzez wpis do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego

UKŁAD URBANISTYCZNY		
Biskupiec Pomorski	układ urbanistyczny z pozostałościami dawnej zabudowy z 1. połowy XVIII w., kościołem ewangelickim i murami obronnymi	A-76 z 20.04.1950 r.
Kurzętnik	założenie urbanistyczne miasta	A-532 z 16.09.1960 r.
Nowe Miasto Lubawskie	założenie urbanistyczne Starego Miasta	A-385 z 13.08.1957 r.
OBIEKTY SAKRALNE		
Biskupiec Pomorski	kościół w północnej części miasta pomiędzy ulicami Szkolną i Kościelną	A-75 z 22.08.1960 r.
Biskupiec Pomorski	kościół parafialny pw. św. Jana Nepomucena i MB Różańcowej wraz z terenem przykościelnym otoczonym murem	A-3654 z 31.12.1993 r.
Boleszyn	kościół parafialny pw. św. Marcina wraz z cmentarzem przykościelnym	A-1078 z 5.08.1968 r.
Boleszyn	kaplica pw. św. Huberta	A-1079 z 5.08.1968 r.
Brzozie Lubawskie	kościół prafialny pw. Jana Chrzciciela	A-4617 z 22.10.2014 r.
Brzozie Lubawskie	kostnica wraz z cmentarzem przykościelnym	A-1082 z 5.08.1968 r.
Grodziczno	kościół parafialny pw. św. Piotra i Pawła wraz z cmentarzem przykościelnym	A-1077 z 4.08.1968 r.
Gryźliny	kościół filialny pw. św. Kazimierza Królewicza wraz z otoczeniem	A-4494 z 23.01.2008 r.
Kuligi	kaplica baptystów położona na działce ewid. 99/3	A-4635 z 2.06.2016 r.
Kurzętnik	kościół parafialny pw. św. Marii Magdaleny wraz z wyposażeniem wnętrza	A-533 z 16.09.1960 r.
Lipinki	kościół parafialny pw. św. Piotra i Pawła wraz z cmentarzem przykościelnym	A-1040 z 29.07.1968 r.
Łąkorz	kościół parafialny pw. św. Mikołaja wraz z cmentarzem przykościelnym	A-1039 z 29.07.1968 r.

Mikołajki	kościół parafialny pw. św. Jakuba wraz z cmentarzem przykościelnym	A-1072 z 3.08.1968 r.
Mroczno	Budynek kościoła pw. NSPJ	A-4721 z 31.10.2022 r.
Nowe Miasto Lubawskie	kościół parafialny pw. św. Tomasza wraz z wyposażeniem wnętrza	A-100 z 24.06.1953 r.
Nowe Miasto Lubawskie	ruiny kościoła i klasztoru Reformatów wraz z cmentarzem przykościelnym i najbliższym otoczeniem klasztoru	A-1069 z 3.08.1968 r.
Nowe Miasto Lubawskie	założenie i zachowane relikty klasztoru Reformatów	A-4189 z 19.09.2000 r.
Nowe Miasto Lubawskie	kościół ewangelicki, ob. kino	A-3832 z 25.07.1995
Ostrowite	kościół parafialny pw. św. Jakuba Apostoła	A-581 z 20.12.1964 r.
Piotrowice	kościół parafialny pw. Podwyższenia Krzyża Świętego	A-4560 z 27.10.2010 r.
Radomno	kościół parafialny pw. Najświętszego Serca Pana Jezusa wraz z cmentarzem przykościelnym	A-3848 z 25.10.1995 r.
Skarlin	kościół parafialny pw. św. Bartłomieja wraz z cmentarzem przykościelnym	A-1064 z 2.08.1968 r.
Szwarcenowo	kościół parafialny pw. św. Mikołaja wraz z cmentarzem przykościelnym	A-1067 z 2.08.1968 r.
Tylice	kościół parafialny pw. św. Michała Archanioła wraz z cmentarzem przykościelnym	A-1065 z 2.08.1968 r.
Wardęgowo	kaplica pw. Niepokalanego Serca MP – sanktuarium z najbliższym otoczeniem w promieniu 50-100 m	A-945 z 7.06.1968 r.
Zwiniarz	Budynek kościoła pw. Świętego Mikołaja Biskupa	A-4730 z 16.08.2023 r.
CMENTARZE DAWNE		
Nowe Miasto Lubawskie	cmentarz parafialny	A-4564 z 28.12.2010 r.
ARCHITEKTURA OBRONNA		
Biskupiec Pomorski	pozostałość gotyckich, obronnych murów miejskich	A-527 z 22.08.1960 r.
Bratian	zamek (fragmenty)	A-552 z 18.07.1961 r.

Kurzętnik	zamek biskupów chełmińskich (ruina)	brak nr decyzji z 16.09.1960 r.
Nowe Miasto Lubawskie	gotyckie, miejskie mury obronne	A-386 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie	baszta lubawska	A-388 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie	baszta brodnicka	A-387 z 13.08.1957 r.
ZABYTKI TECHNIKI		
Bratian	młyn z częściowo zachowanym oryginalnym wyposażeniem wraz z układem hydrotechnicznym i bezpośrednim otoczeniem budynku	A-4256 z 27.06.2003 r.
Łąkorz	wiatrak holenderski	A-1318 z 11.07.1980 r.
ZESPOŁY DWORSKO-FOLWARCZNE I PARKI DWORSKIE		
Babalice	park krajobrazowy	A-1554 z 1.07.1984 r.
Bielice	park dworski wraz z częścią dawnego podjazdu do dworu	A-3979 z 8.04.1997 r.
Bratian	dwór, ob. dom	A-1088 z 6.08.1968 r.
Czachówki	zespół pałacowo-parkowy z zabudową folwarczną	A-4020 z 21.11.1997 r.
Czachówki	dworek	A-2956 z 14.12.1989 r.
Czachówki	pałac	A-2268 z 29.09.1987 r.
Gwiździny	zespół dworsko-parkowo-folwarczny, w tym dwór, park, budynki gospodarcze: gorzelnia, spichlerz-stajnia, brama wraz z otoczeniem	A-4567 z 20.04.2011 r.
Jakubkowo	zespół pałacowo-parkowy	A-2830 z 15.06.1989 r.
Jakubkowo	park dworski (fragmenty)	A-3640 z 3.12.1993 r.
Jamielnik	park dworski	A-3941 z 21.12.1996 r.
Łąkorek	zespół pałacowo-parkowy (dziesięć obiektów)	A-3866 z 30.12.1995 r.

Łąkorek	pałac	A-1745 z 20.12.1986 r.
Montowo	zespół dworsko-parkowy	A-3944 z 6.01.1997 r.
Osówko	park krajobrazowy	A-1590 z 9.09.1985 r.
Ostrowite	zespół pałacowo-parkowy (9 obiektów)	A-3933 z 28.11.1996 r.
Ostrowite	park krajobrazowy	A-1598 z 1.10.1985 r.
Piotrowice	dwór z parkiem	A-691 z 19.11.1967 r.
Sędzice	park krajobrazowy	A-1553 z 1.07.1984 r.
Wardęgowo	park krajobrazowy	A-1589 z 9.09.1985 r.
Wardęgowo	dwór wraz z najbliższym otoczeniem w promieniu 100 m	A-946 z 7.06.1968 r.
BUDYNKI		
Biskupiec Pomorski	ratusz	A-3049 z 25.05.1990 r.
Bratian	dom (dawny dwór)	A-1088 z 6.08.1968 r.
Montowo	spichlerz	A-1744 z 20.12.1986 r.
Kurzętnik 41	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik 43	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik 47	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik 51	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik 52	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik 53	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik 54	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.

Kurzętnik 61	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik 63	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik 64	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik 65	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik 70	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik 96	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik 98	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik ul. Grunwaldzka 2	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik ul. Hunta 2	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik ul. Hunta 4	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik ul. Hunta 6	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik ul. Hunta 10	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik ul. Hunta 12	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik ul. Hunta 14	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 3	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 4	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 5	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 6	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 7	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.

Kurzętnik Rynek 8	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 9	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 10	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 11	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 12	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 13	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 14	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 16	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 17	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 18	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 19	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 20	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 23	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 24	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 25	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 28	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Kurzętnik Rynek 29	dom (założenie urbanistyczne)	A-532 z 16.09.1960 r.
Łąkorz 120	chałupa wraz z otoczeniem w postaci ziemianki, przedogródka i podwórza gospodarczego	A-4595 z 11.06.2012 r.

Nowe Miasto Lubawskie ul. 19 Stycznia 5	kamienica	A-389 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. 3 Maja 16	spichlerz (obecnie magazyn i sklep) wraz z otoczeniem	A-4290 z 24.03.2004 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. 7 Grudnia 2	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Daszyńskiego 6	kamienica	A-390 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Działyńskich 1	budynek poczty	A-4367 z 9.12.2005 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Nad Drwęcą 3	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Nad Drwęcą 4	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Norwida 3	dom	A-391 z 15.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Norwida 10	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Okólna 1	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Okólna 2	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Okólna 3	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Okólna 9	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.

ul. Okólna 15		
Nowe Miasto Lubawskie ul. Okólna 36	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Okólna 40	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Okólna 42	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Okólna 44	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Okólna 46	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Okólna 52	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie Rynek 1	budynek Urzędu Miejskiego Nowe Miasto Lubawskie	A-4517 z 12.11.2008 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Waryńskiego 12	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Wodna 2	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Nowe Miasto Lubawskie ul. Wodna 3	dom (założenie urbanistyczne)	A-385 z 13.08.1957 r.
Szafarnia 10	budynek byłej plebanii ewangelickiej oraz aleja przydrożna wraz z otoczeniem	A-4576 z 11.08.2011 r.
STANOWISKA ARCHEOLOGICZNE		
Nielbark	grodzisko (AZP 32-52/57)	C-062 z 26.04.1969 r.
Nowy Dwór Bratiański	grodzisko (AZP 30-52/49)	C-061 z 26.04.1969 r.
Radomno	grodzisko (AZP 29-52)	C-088 z 30.12.1969 r.

Słupnica	gródek stożkowaty (AZP 29-50)	C-04 z 22.02.2012 r.
Świniarc	grodzisko wyżynne (AZP 31-55/3)	C-059 z 26.04.1969 r.
Trzcin	grodzisko (AZP 33-54/1)	C-103 z 27.07.1949 r.

Opracowano na podstawie materiałów Wojewódzkiego Urzędu Ochrony Zabytków

Kościół pw. św. Bartłomieja w Skarlinie (gm. Nowe Miasto Lubawskie)

Drugą formą prawnej ochrony zabytków w Polsce jest uznanie zabytku nieruchomego za pomnik historii. Status ten nadawany jest obiektom o szczególnym znaczeniu dla kultury narodowej, na mocy rozporządzenia Prezydenta RP, wydawanego na wniosek Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Rozporządzenie powinno zawierać opis cech zabytku, jego granice oraz mapę lokalizacyjną.

Instytucja ta funkcjonuje od 1994 r., a do dziś pomnikami historii ogłoszono 131 obiektów. Mogą to być m.in.: zabytki architektury, układy urbanistyczne i ruralistyczne, krajobrazy kulturowe, miejsca pamięci, zabytki techniki czy stanowiska archeologiczne.

Na terenie powiatu nowomiejskiego żaden obiekt nie posiada tego statusu.

Park kulturowy to forma ochrony obejmująca obszar krajobrazu kulturowego, czyli przestrzeń ukształtowaną przez człowieka i środowisko przyrodnicze, zawierającą zabytki i elementy lokalnej tradycji osadniczej. Powstaje na podstawie uchwały rady gminy/miasta, po zasięgnięciu opinii wojewódzkiego konserwatora zabytków. Może być tworzony przez kilka gmin wspólnie. W uchwale określa się m.in. nazwę parku, zasady ochrony dziedzictwa oraz zakazy i ograniczenia dotyczące działalności gospodarczej, budowlanej czy reklamowej.

Na terenie powiatu nowomiejskiego nie ustanowiono dotąd parku kulturowego.

Czwartą formą ochrony zabytków jest wprowadzenie zasad ochrony do miejscowych planów zagospodarowania przestrzennego lub decyzji lokalizacyjnych (np. WZ, ZRID). Zgodnie z ustawą o planowaniu i zagospodarowaniu przestrzennym (2003) oraz ustawą o ochronie zabytków, samorządy mają obowiązek uwzględniania wymagań ochrony dziedzictwa kulturowego w dokumentach planistycznych.

Organy ochrony zabytków wydają wnioski konserwatorskie do studium i MPZP, co umożliwia uwzględnienie stref ochrony konserwatorskiej, ochrony układów urbanistycznych, ekspozycji widokowych, krajobrazów kulturowych i otoczenia zabytków.

Gminy powiatu nowomiejskiego posiadają aktualne dokumenty planistyczne zawierające zapisy dotyczące ochrony dziedzictwa kulturowego. Powiat jako jednostka nie ma obowiązku ich opracowywania.

5.4. Zabytki w gminnych ewidencjach zabytków gmin powiatu

Zgodnie z art. 22 ust. 5 ustawy z 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków, w gminnej ewidencji zabytków powinny znaleźć się:

- zabytki nieruchome wpisane do rejestru,
- obiekty ujęte w wojewódzkiej ewidencji,
- inne zabytki wyznaczone przez wójta/burmistrza/prezydenta miasta w porozumieniu z wojewódzkim konserwatorem zabytków

Gminna ewidencja ma charakter otwarty – może być uzupełniana w każdym czasie. Zgodnie ze stanowiskiem MKiDN (pismo z 18.12.2012 r.), wprowadzenie zmian do GEZ wymaga zarządzenia organu gminy. Choć nie ma obowiązku zawiadamiania właścicieli o ujęciu obiektu w ewidencji, informacja ta powinna być podana do publicznej wiadomości, zwykle w Biuletynie Informacji Publicznej.

Pierwsze ewidencje zabytków w Polsce powstały w latach 50. XX w., tzw. karty zielone, później zastąpione przez karty białe, używane do dziś. Obok nich funkcjonują m.in. karty adresowe, karty KEZA (dla stanowisk archeologicznych) oraz ewidencje obiektów techniki, założeń zieleni czy cmentarzy.

Dokumentacja tworzona jest w kilku egzemplarzach i trafia m.in. do wojewódzkich urzędów ochrony zabytków i Narodowego Instytutu Dziedzictwa, który prowadzi centralną ewidencję zabytków. Zgodnie z rozporządzeniem MKiDN z 10 września 2019 r. (Dz.U. 2019 poz. 1886), rozróżnia się dokumentację:

- dla zabytków wpisanych do rejestru,
- dla zabytków ujętych jedynie w wojewódzkiej lub gminnej ewidencji.

Ewidencje mogą być uzupełniane o nowe obiekty:

- wpisane do rejestru zabytków przez Warmińsko-Mazurskiego WKZ,
- ujęte w wojewódzkiej ewidencji na mocy jego zarządzenia.

Dokumentację dla GEZ sporządza się na zlecenie samorządu w formie karty adresowej zabytku. Zabytki mogą być usuwane z ewidencji m.in. w przypadku utracenia wartości zabytkowych (np. przez zniszczenie, samowolne przekształcenia),

potwierdzonych ekspertyzą techniczną. Usunięcie karty ma charakter czynności technicznej, dokonywanej przez WUOZ.

Obowiązek prowadzenia GEZ spoczywa na gminach, nie na władzach powiatu. W gminach powiatu nowomiejskiego gminne ewidencje prowadzone są na podstawie zarządzeń burmistrzów i wójtów, a ich treść stanowią załączniki do tych zarządzeń.

5.5. Zabytki o najwyższym znaczeniu dla powiatu

Kwestia wartościowania dziedzictwa kulturowego od lat budzi zainteresowanie specjalistów. Choć powstało wiele publikacji i debat, nie wypracowano jednoznacznych wniosków. Opracowano jednak kilka modeli oceny, z których najbardziej kompleksowy zaproponował M.T. Witwicki, wyróżniając pięć kryteriów:

1. Wartość historyczna – autentyczność substancji, funkcji, formy; dokumentalna rola zabytku.
2. Wartość artystyczna – cechy stylowe, estetyczne, kompozycyjne; rola w zespole.
3. Wartość naukowa – obiekt jako świadek historii, przedmiot badań, walor edukacyjny.
4. Wartości niematerialne – emocje, symbolika, tradycja, znaczenie religijne i kulturowe.
5. Kryteria dodatkowe – stan techniczny, użytkowość, znaczenie lokalne, interes społeczny.

Model Witwickiego uwzględnia także emocjonalny i społeczny wymiar zabytków – często pomijany w formalnych analizach. Wskazanie, które obiekty powinny być objęte ochroną prawną, jest procesem trudnym. Z analiz NID wynika, że wiele decyzji o wpisie do rejestru zabytków nie precyzuje wartości, które uzasadniają ten wpis. Opisy są często niepełne, niejasne, oparte na zmiennych kryteriach – co utrudnia bieżącą działalność konserwatorską i budzi problemy zarówno po stronie urzędów, jak i właścicieli zabytków, często nieświadomych rzeczywistej wartości obiektu.

Po II wojnie światowej, w wielu polskich miastach podjęto decyzje o rekonstrukcji zniszczonych zabytków – nie tylko dla odbudowy infrastruktury, lecz także dla

zachowania tożsamości mieszkańców. W myśl słów prof. Jana Zachwatowicza: „Sprawa zabytków jest podstawowym zagadnieniem społecznym — zagadnieniem kultury narodu… musimy uwzględniać potrzeby dnia dzisiejszego."

Choć odbudowane obiekty nie spełniałyby współczesnych kryteriów autentyczności, uznano ich symboliczną i emocjonalną wartość za kluczową. W praktyce – przy braku precyzyjnych przesłanek – przyjmuje się, że największe znaczenie mają obiekty wpisane do rejestru zabytków lub posiadające status pomnika historii, jako gwarancja trwałej ochrony i uznania społecznego.

6. Ocena stanu dziedzictwa kulturowego powiatu Analiza szans i zagrożeń

Stan obecny i perspektywy ochrony dziedzictwa kulturowego na obszarze powiatu nowomiejskiego podsumowane zostały w układzie słabych i mocnych stron oraz szans i zagrożeń w tej dziedzinie. Analiza SWOT jest jednym z elementarnych narzędzi diagnostycznych opisujących stan obecny analizowananego obszaru. Składa się z opisu jego czterech elementów: mocnych i słabych stron – czyli pozytywnych i negatywnych warunków wewnętrznych oraz szans i zagrożeń – czyli pozytywnych i negatywnych uwarunkowań zewnętrznych. Prezentowana analiza stanowi podstawę do opracowania zasadniczych kierunków działania w zakresie opieki nad zabytkami powiatu.

Tabela 1. Analiza SWOT dla terenu powiatu nowomiejskiego

SILNE STRONY	SŁABE STRONY
- atrakcyjna lokalizacja terenu powiatu, na terenie o znaczących walorach przyrodniczych - postrzeganie terenu powiatu jako atrakcyjnego produktu turystycznego, zarówno dzięki substancji zabytkowej, jak też walorom przyrodniczym - wyjątkowe obiekty zabytkowe charakterystyczne dla krajobrazu kulturowego (średniowieczne kościoły, ruiny zamku, miejskie mury obronne, zabytkowe budowle miejskie) - pozytywne nastawienie władz powiatu i regionu oraz mediów do zagadnień związanych z dziedzictwem kulturowym - aktywność władz powiatu w pozyskiwaniu funduszy ze źródeł zewnętrznych - duży potencjał organizacji pozarządowych prowadzących działalność na rzecz opieki nad zabytkami - prowadzenie zajęć pozalekcyjnych i pozaszkolnych, w tym w zakresie edukacji artystycznej, kulturowej, historycznej, ekologicznej - bogata i zróżnicowana baza dziedzictwa kulturowego (zabytki architektury, układy urbanistyczne, obiekty sakralne, założenia parkowe, cmentarze). - obecność obiektów wpisanych do rejestru zabytków oraz gminnych i wojewódzkich ewidencji zabytków. - funkcjonowanie lokalnych instytucji kultury (muzea, biblioteki, ośrodki kultury). - zachowana ciągłość tradycji lokalnych i regionalnych (np. rzemiosło, folklor, kuchnia, obrzędy). - współpraca z Wojewódzkim Urzędem Ochrony Zabytków i Narodowym Instytutem Dziedzictwa.	- nowa zabudowa w części nienawiązująca do pierwotnego układu zabudowy (brak harmonii) - średni lub zły stan techniczny niektórych obiektów zabytkowych - przypadki zaniedbania porządku w obrębie niektórych posesji na których znajdują się obiekty zabytkowe, co obniża ich estetykę i pozytywny odbiór - przypadki wprowadzania niewłaściwych materiałów do prac konserwatorsko-budowlanych - modernizacja obiektów zabytkowych przy użyciu niewłaściwych technologii prowadzących do zakłócenia estetyki tych obiektów (plastikowa stolarka, sposób ocieplania ścian, blachodachówka) - brak dostatecznych środków finansowych na konserwację i rewaloryzację obiektów zabytkowych - niedostateczna świadomość społeczna wartości i potrzeby chronienia zasobów kulturowych - niewystarczające środki finansowe na ochronę, konserwację i promocję zabytków. - brak spójnej strategii zarządzania dziedzictwem kulturowym na poziomie powiatu. - niska świadomość społeczna dotycząca wartości i potrzeby ochrony dziedzictwa. - niewystarczająca liczba specjalistów ds. konserwacji, dokumentacji i rewitalizacji. - zaniedbane, zdegradowane technicznie lub zagrożone obiekty o dużej wartości historycznej. - brak cyfrowej dokumentacji i powszechnie dostępnych baz danych o zabytkach.
SZANSE	**ZAGROŻENIA**

- stała poprawa jakości środowiska naturalnego - możliwości w pozyskiwaniu środków finansowych z różnych źródeł - postępujący rozwój inicjatyw lokalnych organizacji pozarządowych mających w swym polu działania między innymi troskę o dziedzictwo kulturowe - upowszechnianie edukacji nastawionej na poszanowanie zabytków i ich prawidłową ochronę z zachowaniem wartości kulturowych - funkcjonowanie zabytków w kontekście atrakcyjnego środowiska przyrodniczego - korzystanie z pozytywnych doświadczeń innych miast i regionów - wykorzystanie mediów w edukacji nastawionej na ochronę zabytków i krajobrazu - możliwość pozyskania środków zewnętrznych (np. funduszy UE, RPO, MKiDN, NID). - rozwój turystyki kulturowej jako narzędzia promocji regionu. - włączenie dziedzictwa do edukacji lokalnej i programów aktywizacji społecznej. - rozwój współpracy międzysektorowej (samorządy, NGO, uczelnie, parafie, właściciele prywatni). - digitalizacja i popularyzacja zabytków w mediach cyfrowych i społecznościowych. - potencjał wykorzystania dziedzictwa w działaniach rewitalizacyjnych i rozwoju lokalnym.	- niestabilność i luki legislacyjne zarówno w sferze finansowej, jak też ochrony zasobów kulturowych - nadmierna komercjalizacja w sferze zabytków - zanikająca edukacja estetyczna na rzecz praktyczności przy zastosowaniu minimalnych nakładów finansowych - częste jednowymiarowe postrzeganie zasobów dziedzictwa kulturowego: bądź poprzez pryzmat ich komercyjnego wykorzystania lub też jedynie jako zasobu historycznego - wciąż niezadowalający stan usług towarzyszących turystyce - dokonywanie wtórnych podziałów i parcelacji obiektów zabytkowych - niedostatek mechanizmów promujących działania na rzecz ochrony, konserwacji i rewaloryzacji zabytków - postępująca degradacja obiektów zabytkowych wskutek braku konserwacji i zaniedbań właścicieli. - zmiany demograficzne (wyludnianie się wsi, starzenie się mieszkańców) skutkujące brakiem opieki nad dziedzictwem. - komercjalizacja przestrzeni i presja inwestycyjna zagrażająca autentyczności zabytków. - brak spójnych regulacji prawnych dotyczących ochrony krajobrazu kulturowego. - ryzyko utraty tożsamości lokalnej i przerwania ciągłości tradycji kulturowych. - brak zainteresowania dziedzictwem wśród młodszych pokoleń.

7. Założenia programowe programu opieki nad zabytkami

W założeniach programowych i działaniach programu powinna zostać uwzględniona specyfika powiatu nowomiejskiego wynikająca z jego położenia, historii, przemian

społecznych i gospodarczych. Wspieranie rozwoju powiatu z poszanowaniem dziedzictwa kulturowego powinno być podstawą obecnych i przyszłych działań, tak aby region był miejscem atrakcyjnym i przyjaznym, zarówno dla mieszkańców jak i przyjezdnych.

Założeniami programu opieki nad zabytkami są:

- włączenie problemów ochrony zabytków do systemu zadań strategicznych powiatu,
- skuteczne stosowanie i wykorzystywanie form prawnej ochrony zabytków;
- wdrażanie instrumentów finansowych prowadzących do skutecznej poprawy stanu zabytków.

7.1. Priorytety programu opieki

Sprawowanie opieki nad zabytkami przez władze samorządowe różni się od działań podejmowanych przez indywidualnych właścicieli zabytków lub społecznych opiekunów zabytków. Przede wszystkim istniejące uwarunkowania prawne dają możliwość kreowania polityki samorządowej w stosunku do obiektów zabytkowych i uprawniają organy samorządowe do podejmowania działań o odmiennym charakterze niż typowa dla właścicieli troska o utrzymanie obiektów zabytkowych w jak najlepszym stanie. Władze samorządowe ze względu na prawny obowiązek ochrony wartości społecznie istotnych posiadają instrumenty prawne umożliwiające budowanie i poszerzanie świadomości społecznej dotyczącej ochrony
i opieki nad lokalnym dziedzictwem kulturowym. Ponadto poprzez prowadzone działania mają możliwość wskazywania kierunków rozwoju w stosunku podmiotów prywatnych posiadających obiekty zabytkowe i kreowania polityki promocyjnej budującej wizerunek
i prestiż gminy jako miejsca atrakcyjnego turystycznie, nasyconego dziedzictwem kulturowym o indywidualnym i unikalnych charakterze. Wobec powyższego objęcie należytą opieką zabytków stanowi jeden z istotnych aspektów działalności lokalnego samorządu.

Na potrzeby powiatowego programu opieki nad zabytkami powiatu nowomiejskiego na lata 2022-2025 wyznacza się dwa podstawowe priorytety, które poprzez realizowane w ich ramach działania wypełniają cele ustawowe dla opracowywania gminnych programów opieki nad zabytkami. Są to:

Priorytet I

Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego

Priorytet II

Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja, służące budowaniu tożsamości mieszkańców.

7.2. Kierunki działań programu opieki

W ramach **Priorytetu I** ustalono dwa kierunki działań związanych z:

- realizowaniem zadań kompetencyjnych samorządu dotyczących opieki nad zabytkami, jako potwierdzenia uznania znaczenia dziedzictwa kulturowego dla rozwoju powiatu,
- budowaniem zintegrowanego systemu ochrony dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego,
- zwiększenie ilości obiektów objętych ochroną zabytków.

W ramach **Priorytetu II** ustalono trzy kierunki działań związanych z:

- opracowaniem dokumentacji zasobów dziedzictwa kulturowego powiatu,
- umożliwieniem jak najszerszego dostępu do informacji o dziedzictwie kulturowym powiatu,
- rozwojem edukacji i popularyzacji wiedzy o dziedzictwie kulturowym powiatu nowomiejskiego.

7.3. Zadania programu opieki

Priorytet I **Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego**	
Kierunki działań	**Zadania**
Realizowanie zadań kompetencyjnych samorządu dotyczących opieki nad zabytkami, jako potwierdzenia uznania znaczenia dziedzictwa	1. Przyjęcie przez Radę Powiatu w Nowym Mieście Lubawskim powiatowego programu opieki nad zabytkami powiatu nowomiejskiego na lata 2026-2029 oraz okresowe monitorowanie jego realizacji. 2. Opracowanie i coroczna aktualizacja powiatowego planu ochrony zabytków na wypadek konfliktu zbrojnego i sytuacji kryzysowych sporządzonego na podstawie otrzymanych aktualizacji od właścicieli lub zarządców obiektów zabytkowych.

kulturowego dla rozwoju powiatu	
Budowanie zintegrowanego systemu ochrony dziedzictwa kulturowego i środowiska przyrodniczego	1. Uwzględnianie ochrony zabytków nieruchomych w opracowywanych dla terenu powiatu dokumentach strategicznych. 2. Oznakowanie symbolem Błękitnej Tarczy obiektów zabytkowych objętych ochroną prawną przez wpis do rejestru zabytków województwa warmińsko-mazurskiego
Zwiększenie ilości obiektów objętych ochroną zabytków	1. Objęcie wpisami do odpowiedniej ewidencji lub rejestru wartościowych obiektów lub zespołów stanowiących własność powiatu.
Priorytet II **Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja, służące budowaniu tożsamości mieszkańców**	
Kierunki działań	**Zadania**
Opracowanie dokumentacji zasobów dziedzictwa kulturowego oraz monitorowanie ich stanu zachowania	1. Opracowanie mapy dziedzictwa kulturowego powiatu z naniesioną lokalizacją obiektów i obszarów chronionych na podstawie informacji własnych oraz uzyskiwanych gmin powiatu. 3. Finansowanie inwentaryzacji architektoniczno - konserwatorskiej zagrożonych obiektów zabytkowych, stanowiących właściwość powiatu.
Umożliwienie jak najszerszego dostępu do informacji o dziedzictwie kulturowym powiatu	1. Zamieszczenie na stronie internetowej powiatu powiatowego programu opieki nad zabytkami powiatu nowomiejskiego lata 2026-2029. 2. Udostępnienie i systematyczna aktualizacji na stronie internetowej powiatu wykazu obiektów położonych na jego terenie. 3. Systematyczne zamieszczanie na stronie internetowej informacji dotyczących historii i dziedzictwa kulturowego powiatu. 4. Współpraca z organizacjami pozarządowymi w celu opracowywania zasobów i prezentacji dziedzictwa kulturowego powiatu.
Rozwój edukacji i popularyzacji wiedzy o dziedzictwie	1. Organizowanie i wspieranie działań edukacyjnych związanych z dziedzictwem kulturowym powiatu.

kulturowym powiatu	2. Realizacja zadań w dziedzinie edukacji i promocji dziedzictwa kulturowego za pośrednictwem powiatowych instytucji oświatowych oraz w ramach otwartego konkursu ofert dla organizacji pozarządowych i oferty pozakonkursowej. 3. Współdziałanie z organizatorami ogólnodostępnych przedsięwzięć (konferencje, sesje popularno-naukowe, rajdy) popularyzujących dziedzictwo kulturowe oraz potrzebę jego ochrony. 4. Wspieranie wydawnictw naukowych i popularnonaukowych dotyczących materialnego i niematerialnego dziedzictwa historyczno-kulturowego i tradycji powiatu. 5. Popularyzacja dobrych praktyk w zakresie realizacji działań przy obiektach zabytkowych i zagospodarowania obszarów cennych kulturowo, przyrodniczo i krajobrazowo. 7. Propagowanie idei społecznej opieki nad zabytkami oraz współdziałanie i współpraca ze społecznymi opiekunami zabytków działającymi na terenie powiatu.

8. Instrumentarium realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami

Przyjmuje się, że realizacja zadań określonych w niniejszym programie będzie możliwa dzięki zastosowaniu następujących instrumentów:

- **prawnych** – poprzez uwzględnianie zapisów programu przy tworzeniu lokalnych aktów prawnych i dokumentów planistycznych;
- **finansowych** – w szczególności poprzez finansowanie działań ujętych w programie ze środków budżetu powiatu;
- **koordynacyjnych** – poprzez współpracę z organizacjami pozarządowymi, osobami fizycznymi i innymi partnerami społecznymi;
- **społecznych** – poprzez działania edukacyjne i promocyjne kierowane do szerokiego grona odbiorców;
- **kontrolnych** – polegających na egzekwowaniu przepisów dotyczących ochrony zabytków, w tym przeciwdziałaniu samowolom budowlanym i nielegalnym ingerencjom w substancję zabytkową.

Obiekty, zespoły oraz układy urbanistyczne wpisane do rejestru zabytków objęte są ochroną prawną wynikającą z ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami. Przepisy te obowiązują niezależnie od położenia obiektów w określonych strefach ochrony konserwatorskiej.

Rozporządzenie Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego z dnia 10 września 2019 r., zmieniające przepisy w sprawie prowadzenia rejestru zabytków oraz ewidencji na poziomie krajowym, wojewódzkim i gminnym, określa m.in. wymagania wobec osób prowadzących prace przy zabytkach oraz tryb postępowania administracyjnego.

Zgodnie z art. 21 ustawy z dnia 23 lipca 2003 r., podstawą opracowania programu opieki nad zabytkami na poziomie powiatu są gminne ewidencje zabytków – prowadzone przez burmistrzów i wójtów gmin wchodzących w jego skład. Ewidencje te obejmują obiekty i zespoły o lokalnym znaczeniu historycznym, kulturowym i krajobrazowym, a ich prowadzenie odbywa się w formie kart adresowych, także dla stanowisk archeologicznych.

9. Zasady oceny realizacji powiatowego programu opieki nad zabytkami

Zgodnie z ustawą o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, z realizacji programu opieki nad zabytkami, Zarząd Powiatu w Nowym Mieście Lubawskim sporządza co dwa lata sprawozdanie, które przedstawia Radzie Powiatu w Nowym Mieście Lubawskim. Sprawozdanie o którym mowa będzie sporządzone w pierwszym kwartale po upływie dwóch lat od uchwalenia przez Radę Powiatu niniejszego programu. Prace nad kolejnym programem opieki nad zabytkami powinny być zainicjowane na trzy miesiące przed zakończeniem okresu czteroletniego obowiązywania programu. Dwuletnia ocena realizacji programu zawarta w sprawozdaniu będzie służyła ewaluacji programu. Zmiany w programie wymagają przyjęcia przez Radę Powiatu w Nowym Mieście Lubawskim. Przy ocenie realizacji oraz efektów wprowadzenia powiatowego programu opieki nad zabytkami powiatu nowomiejskiego na lata 2022-2025 przyjmuje się następujące kryteria oceny (wskaźniki):

W ramach **priorytetu I: Ochrona i świadome kształtowanie krajobrazu kulturowego**:

- wysokość dorocznych środków finansowych przeznaczonych w budżecie powiatu na realizację zadań własnych w zakresie ochrony zabytków i opieki nad zabytkami.

Dodatkowo wymagana będzie charakterystyka opisowa osiągniętych rezultatów, do których niemożliwe jest zastosowanie wskaźników.

W ramach **priorytetu II: Badanie i dokumentacja dziedzictwa kulturowego oraz promocja i edukacja, służące budowaniu tożsamości mieszkańców**

- liczba zrealizowanych konkursów, wystaw, działań edukacyjnych na terenie powiatu,
- liczba utworzonych szlaków turystycznych i imprez z zakresu turystyki kulturowej powiatu,
- liczba utworzonych, zmodernizowanych elementów infrastruktury służących funkcjonowaniu i rozwojowi turystyki kulturowej,
- liczba opracowanych, wydanych wydawnictw naukowych i popularnonaukowych na temat dziedzictwa kulturowego powiatu,
- liczba działań edukacyjnych dotyczących dziedzictwa kulturowego powiatu skierowanych do mieszkańców i gości.

Dodatkowo wymagana będzie charakterystyka opisowa osiągniętych rezultatów, do których niemożliwe jest zastosowanie wskaźników.

10. Źródła finansowania powiatowego programu opieki nad zabytkami

Finansowanie ochrony i opieki nad zabytkami w Polsce może odbywać się z różnych źródeł. Podstawowe to: Oto zestawienie **krajowych i zagranicznych źródeł finansowania** Powiatowego Programu Opieki nad Zabytkami, które mogą zostać wykorzystane do realizacji zadań związanych z ochroną i zachowaniem dziedzictwa kulturowego:

Krajowe źródła finansowania:

1. Budżet Powiatu
   – podstawowe źródło finansowania działań ujętych w programie.
2. Budżety gmin wchodzących w skład powiatu
   – w ramach współpracy jednostek samorządu terytorialnego.
3. Dotacje celowe z budżetu państwa
   – przekazywane za pośrednictwem wojewodów lub ministra właściwego ds. kultury (na mocy art. 81 ustawy o ochronie zabytków).
4. Programy dotacyjne Ministerstwa Kultury i Dziedzictwa Narodowego (MKiDN) i Narodowego Instytutu Dziedzictwa, m. in.:
   - Ochrona zabytków
   - Ochrona zabytków archeologicznych
   - Groby i cmentarze wojenne w kraju
   - Kultura ludowa i tradycyjna
   - Wspólnie dla dziedzictwa
   - Samorząd dla dziedzictwa
   - Zabytek zadbany
   - Europejskie Dni Dziedzictwa

5. Narodowy Fundusz Ochrony Środowiska i Gospodarki Wodnej (NFOŚiGW) oraz oddział wojewódzki

– w przypadku zabytków powiązanych z ochroną środowiska (np. zabytkowe parki).

6. Wojewódzkie Urzędy Ochrony Zabytków (WUOZ)
   – przyznają dotacje na prace konserwatorskie i restauratorskie.
7. Samorządowe programy wsparcia (np. programy wojewódzkie)
   – zależne od lokalnych uchwał i strategii rozwoju regionalnego.

Zagraniczne i zewnętrzne źródła finansowania:

1. Fundusze Unii Europejskiej, w szczególności:
   - Europejski Fundusz Rozwoju Regionalnego (EFRR)
     – wsparcie projektów infrastrukturalnych związanych z dziedzictwem kulturowym.
   - Program Fundusze Europejskie dla Rozwoju Społecznego (FERS)
     – komponenty edukacyjne, promocja dziedzictwa.
   - Interreg (programy transgraniczne)
     – wspólne projekty z regionami zagranicznymi.
   - Program Fundusze Europejskie na Infrastrukturę, Klimat, Środowisko (FEnIKS)

- Działania wspierające ochronę i poprawę dostępności dziedzictwa kulturowego.

- Możliwość finansowania modernizacji obiektów zabytkowych z uwzględnieniem efektywności energetycznej i dostępności.
  -

2. Europejski Mechanizm Gospodarczy (Fundusze EOG) i Norweski Mechanizm Finansowy
   – dotacje na ochronę dziedzictwa kulturowego, edukację i partycypację społeczną.
3. Program Kreatywna Europa (Creative Europe)
   – projekty kulturalne i współpraca międzynarodowa dotycząca dziedzictwa.
4. UNESCO – fundusze pomocowe
   – dla zabytków o światowym znaczeniu lub objętych konwencjami międzynarodowymi.

5. Europa Nostra i Europe Investment Bank Institute (EIBI)
   – wsparcie dla projektów modelowych, edukacyjnych i rewaloryzacyjnych.
6. Program LIFE (UE)
   – w przypadku dziedzictwa kulturowego powiązanego z ochroną środowiska.

11. Realizacja i finansowanie przez powiat zadań z zakresu ochrony zabytków

Zgodnie z ustawą z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, obowiązek dbania o stan zabytku, w tym finansowania prac konserwatorskich, restauratorskich i robót budowlanych, spoczywa na jego właścicielu lub posiadaczu dysponującym tytułem prawnym. W przypadku jednostek samorządu terytorialnego zadania te stanowią obowiązek własny.

Powiat nowomiejski jako właściciel zabytków jest zobowiązany do ich utrzymywania w dobrym stanie, przeprowadzania remontów i konserwacji. Opieka nad zabytkami powinna być realizowana dwutorowo:

1. poprzez dbałość o obiekty, których właścicielem lub współwłaścicielem jest powiat,
2. poprzez kształtowanie przestrzeni publicznej i ochronę dziedzictwa kulturowego w całym regionie.

Dobrze utrzymane zabytki i atrakcyjna przestrzeń publiczna wpływają pozytywnie na jakość życia mieszkańców i przyciągają turystów. Wspieraniu tych działań służą m.in. dotacje celowe dla właścicieli zabytków, które mogą pokryć do 75% kosztów niezbędnych prac, takich jak:

1. ekspertyzy techniczne i konserwatorskie,
2. dokumentacja i projekty konserwatorskie,
3. zabezpieczenie i utrwalenie substancji zabytku,
4. odtworzenie elementów architektonicznych,
5. modernizacja instalacji,
6. izolacje przeciwwilgociowe,
7. wyeksponowanie układów parkowych i ogrodowych,

8. zakup materiałów i instalacji przeciwwłamaniowych, przeciwpożarowych i odgromowych.

Inne formy wsparcia to m.in. stypendia artystyczne dla osób działających na rzecz zabytków oraz otwarte konkursy ofert na zadania z zakresu kultury, sztuki i ochrony dziedzictwa narodowego.

Ruiny zamku kapituły chełmińskiej w Kurzętniku (gm. Kurzętnik)